

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

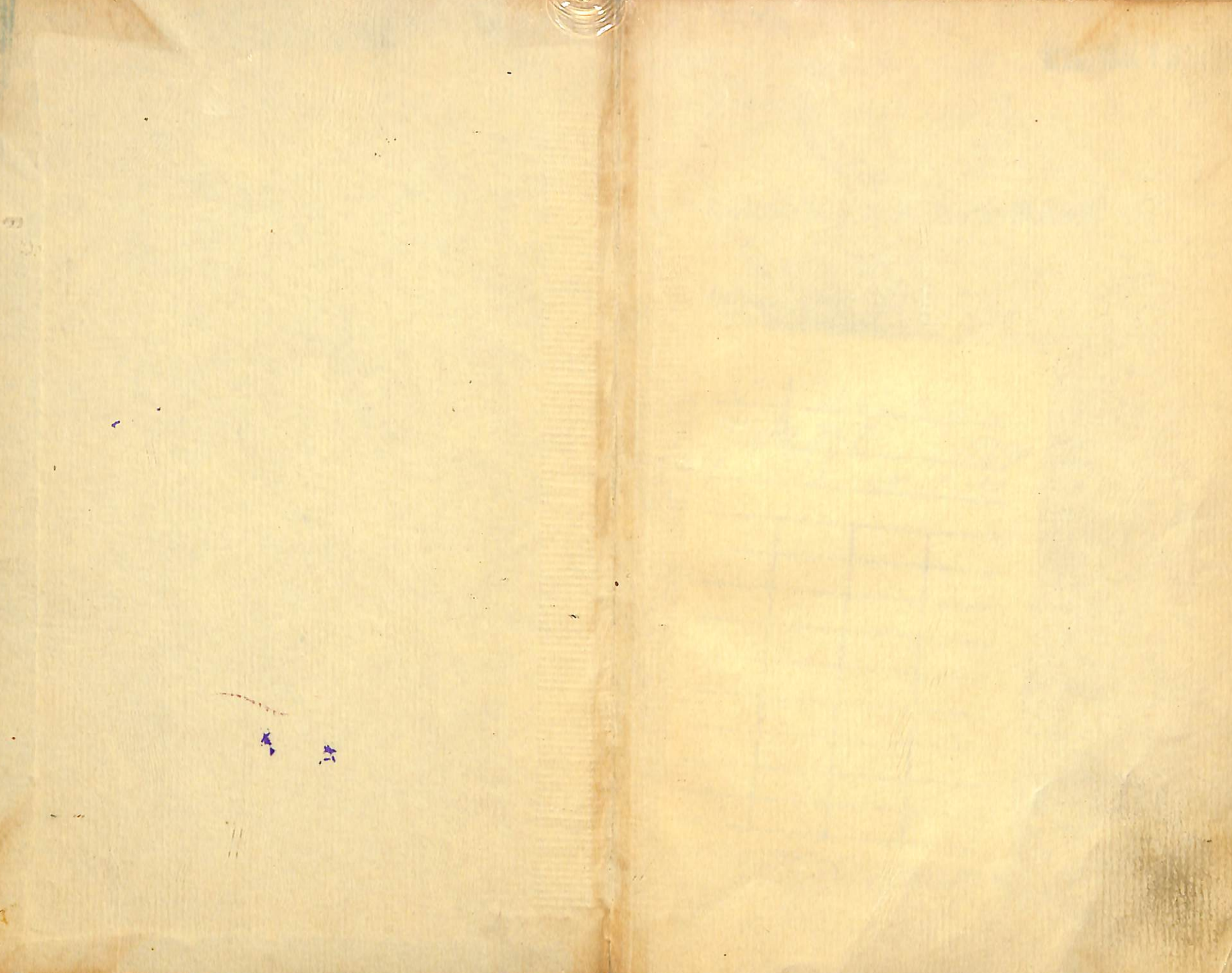
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

491.99-5

9-17

0 2 MAY 2013

6071

431.39-5

7-17

ԱՄ

0 4 MAY 2010

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ԵՒ ՈՉ-ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՀՐՏԵՐԷՆԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ե.

1002
8374

Թրեթէ Հրապարակա-
կան խնդիր մ'եղաւ
այսօր Հ. Ա. Բագ-
րատունւոյ ոսկեգա-
րեան թէ ոչ-ոսկե-
գարեան գրաբար
գրած ըլլալը, եւ
ասոր հետ «Վենե-
տիկեան գրաբարի»,
եւ Վիննացիներու պաշտպանած «Ոսկեգարեան
գրաբարի» խնդիրը: Հրապարակական, ոչ թէ ա-
նոր համար՝ որ «գրասէր», «նամակագիրներ» ալ
խնդրոյն կ'ուզեն միջամտել, վճռական ձեւերով,
առանց սակայն խնդիրն ըմբռնած ըլլալու, եւ
առանց իսկ ի վիճակի ըլլալու ուսումնասիրել:
Այսպիսիներ՝ փոխանակ անտեղի պարագաներ
յուզելով եւ նորանոր խնդիրներ յարուցանե-
լով՝ բուն խնդիրը խեղդել ուզելու, լաւագոյն
ծառայութիւն ըրած կ'ըլլան թէ՛ իրենց անձին

եւ թէ ընթերցող հասարակութեան, եթէ լռեն: Խնդիրը պարզուելէն եւ ճշմարտութիւնն յերեւան գալէն ետեւ՝ կարող են իրենց տարակոյսները, պատճառները ներկայացընել, եթէ տակաւին պարզելի խնդիր մնացած ըլլայ:

Եւ արդարեւ խնդիրն արժանի է հրապարակական ըլլալու եւ շատ կարեւոր, ոչ միայն հայ լեզուի հետազոտութեան տեսակիտով, այլ նաեւ ժամանակիս գրաբար գրութիւններուն անկած վիճակը տեսնելու, համոզուելու, եւ գրաբարի ուսուցման օրինաւոր ուղղութիւն մը տալու համար: Եւ այս՝ ոչ եթէ լեզուաբնին Եւրոպացիներու համար, որոնք լեզուագիտութեան համադրային սկզբունքներուն համեմատ՝ ճանչցած եւ ընդունած են այսօր գրաբար հայերէնի Ե գարու լեզուին միւս դարերէ գերազանցութիւնը, եւ յաջորդ դարերու լեզուին նախնականէն՝ գրական հայերէնէ խոտորումը դէպ ի վար, այլ յատկապէս մեր գրագէտներուն, մեր գրաբարագէտներուն համար: Վասն զի ոմանք՝ տեղեակ չըլլալով տակաւին լեզուներու տիրող ընդհանուր օրէնքներուն, եւ ի մասնաւորի գրաբարի մասին յուզուած ամէն խնդիրներուն, հաւատացած են եւ կը հաւատան գրաբարի իրենց մի միակ ուսուցիչներուն՝ Վենետիկի Մխիթարեաններուն, եւ անոնց հրատարակած գրաբար գրքերու ընթերցմամբ գրաբարն ուսած, անով սնած ու կշտացած են: Այսու հանդերձ՝ քիչ շատ իրենց ականջն հասած է, որ ատեն ատեն խօսք կ'ըլլայ «ոսկեդարեան», եւ «ոչ-ոսկեդարեան» գրաբարներու վրայ. լսած են որ երկու Մխիթարեան վանքերու գրաբարը նոյն չէ, եւ իրարմէ կը տարբերի՝ որոշ սկզբունքով, եւ երկու կողմն ալ իրեն յատուկ գրութիւնն հոգևով չափ կը պաշտպանէ՝ իբրեւ ուղիղ: Եւ որովհետեւ գիտութիւնները, լեզուներու հմտութիւնն այսօրս շատ յառաջացած է մեր հասարակութեան մէջ, եւ հայերէն լեզուի բնածին համակրութիւնը նաեւ գիտակցաբար աճած, գրաբար հայերէնի հետամուտը կը բաղձայ գիտնալ՝ թէ հասարակութիւնը ցայսօր ինչպիսի գրաբարի հետեւած է, որ գրութիւնն ընդգրկած է գործնականապէս, որն է ուղիղ՝ բանաւորը եւ լեզուական գիտութեան պահանջածը, եւ երկու գրութիւններու մէջ ինչ կէտեր կան ուղղելի կամ փոփոխելի, եւ թէ վերջապէս որ գրութեան հետեւելու է այսուհետեւ գրաբարի ուսուցման մէջ: Եւ իրաւունք ունի պահանջելու գրաբարի գիտութեան երկու՝ ըսենք «կաճառներէն», որ երկուքն ալ իրենց գրութիւնը ներկայացընեն կատարելապէս, եւ այս խնդիրը պարզեն: Լռելն՝ անիրաւել կ'ըլլայ:

3

Անոր համար կը կարծեմ՝ թէ սխալած չեմ, երբ ըսեմ թէ ամէն հայ գրագէտ շատ շնորհակալ է Հ. Ա. Ղազիկեանին, որ Բաղձափայտարեցոյ Մարտի տետրին մէջ Հ. Ա. Բագրատունին իբր «ոսկէ դարու գրաբար» գրող՝ իրեն ծայրագոյն զմայլանքին նիւթ ընելէն ետեւ, կը ծանուցանէ՝ թէ «ոսկեդարեան գրաբարի» խնդիրն այս տարի Բաղձափայտի կող-

մանէ առանձինն կերպով պիտի յուզուի, եւ այլեւայլ կարծիքներ պիտի տարրալուծուին: Հոգ չէ՝ թէ այս ծանուցումն սպառնալիքի ձեւով արտայայտուած ըլլայ, կամ Ա. Երիցեանի «պարսաւիչ» մէկ դիտողութիւնն ասոր պատճառ եղած ըլլայ: Խնդրին լուծումը մեծամեծ օգուտներ պիտի ունենայ գրաբար լեզուի գիտութեան եւ ուսման համար. բաւական որ այս խնդրոյն հետազոտութիւնը նիւթին ծանրութեան եւ կարեւորութեան համեմատ՝ հմուտ գիտնականներու վայել ուսումնասիրութիւններ, լուրջ եւ հիմնական գրութիւններ ըլլան. հետի ինքնահաւան արհամարհանքէ, անիրաւ եւ գձուձ խժբժանքէ, խնդրէն դուրս թարթափանքներէ: Այս մասին անշուշտ շատ աւելի մտադիր կ'ըլլայ Հ. Ղազիկեան յաջորդ յօդուածներու մէջ: Աւելորդ չէր ըլլար նաեւ կարծեմ, եթէ Հ. Ղազիկեան քիչ մ'ատեն, գէթ այս խնդրոյ տեսողութեան միջոցին, բանաստեղծելու մարմաջիւնն անտես ընէր. վասն զի թէպէտ ես իրեն պէս չեմ ըսեր՝ թէ «կոշտ մընայ միշտ... քերթողը» (Բազմ. 1903, էջ 131), սակայն կը կարծեմ՝ որ քերթողը դրական ճշմարտութեան յարմար, քննադատ միտք չ'ունենար սովորաբար. միւս կողմանէ ալ կը վախնամ՝ որ «մարդ ըսուած էրէ» (Բազմ. 1903, էջ 148) պէս կենդանիներ վրանիս արձակելուն՝ կը ստիպուինք բուն խնդիրը թողուլ եւ էրէներու դէմ բանական հոգևով օժտեալ մեր անձը պաշտպանել:

Եթէ ես պարտքս համարեցայ իմովսանն մասնակցիլ խնդրոյն, «ոսկեդարեան գրաբարի» ջատագով կենալով, պատճառն այն է՝ որ 25 տարիէ վեր գրաբարի ուսմամբ զբաղած ըլլալով, մեծ սէր ունիմ գրաբարի. Ե դարու հայ գրութիւններն ամբողջ ընթերցած, բառամթերքն, ասացուածները, ոճերը, քերականական երեւոյթները բառգրքի ձեւով համբարած եմ: Յաջորդ դարերու գրութիւններն ալ կարդացած, եւ այս խնդրոց վրայ գրուածներուն հետաքրքիր եղած եմ: Յօդուածս գրած եմ այժմ՝ իբրեւ յառաջաբան: Յընթացս խնդրոյն առիթ պիտի ունենանք անշուշտ շատ մանրամասնութիւններու իջնելու, եւ ցուցումներ յառաջ բերելու, եթէ եզրակացութիւններէս ոմանք վիճելի համարուին իրագէտներու:

Բազմապի յօդուածագիրը նախ եւ յառաջ կը ներկայացընէ Հ. Ա. Բագրատունին իբրեւ ոսկեդարու գրաբար, մանաւանդ թէ իբրեւ ոսկեդարէն գերազանց գրող: Եւ սակայն գրաբարով մասնաւորապէս զբաղողներէն ոմանց համար շատ ծանօթ էր արդէն, որ Հ. Բագրատունի ժամանակակից գրաբարի գիտութեան մէջ նորութիւն մ'եղած չէր, իր պատկանած Միաբանութեան գրաբարին հետեւող մըն էր, այն առաւելութեամբ՝ որ «վենետիկեան գրաբարը» զարգացուց, ճոխացուց ոչ միայն Ե դարէ մինչեւ ԺԳ դար գրուած գրաբար գրութիւններու բառամթերքը գործածելու ճարտարութեամբ, այլ նաեւ իր կողմանէ բառեր բարգեց,

ածանցեց, ճաշակով եւ մերթ անճաշակ, եւ քերականական ազատութիւններն ու անկանոնութիւններն օրէնքի վերածեց եւ վաւերացուց: Այնպէս որ իր գպրոցին մէջ իրմէ յառաջ եւ ետքն իրեն հաւասարող մը չգտնուեցաւ գրաբարագիտութեան մէջ: Իրմով մանաւանդ հայ լեզուն ընդհանուր լեզուական օրէնքներէ, Մեսրոպայ լեզուին յատուկ կանոններէն ազատագրուեցաւ, եւ տրուեցաւ իւրաքանչիւր գրողին ձեռքն, որ ազատօրէն ճարտարէ Մեսրոպայ արդէն մեռեալ լեզուն, իբրեւ « յինքենէ », իբրեւ տէր, իբրեւ նոր Մեսրոպ: Ասոր հետեւութեամբն է՝ որ ինքն Հ. Բագրատունի ալ Մեսրոպէն վեր բարձրու վրայ տեղաւորուեցաւ Հ. Ղազիկեանի եւ ուրիշներու կողմանէ:

Հ. Բագրատունի հմուտ էր հին յունարէն, լատինարէն, գաղղիերէն եւ իտալերէն լեզուներու, որ երկու Մխիթարեան գպրոցներու մէջ անսովոր երեւոյթ մը չէ: Այս լեզուներէն գրաբար թարգմանութիւններ կատարեց: Իր գրական կեանքին երախայրիքն եղած են վանական հանդիսութիւններու առթիւ գրուած ոտանաւորներ, որոնցմով սովորաբար ամէն Մխիթարեան սկսած է իր գրական կեանքը: Այս ոտանաւորներու հնագոյնը կը կրէ 1810 թուականը: Կենդանութեան ժամանակ՝ 1821էն 1865, որ է 44 տարւան մէջ՝ երբ գրեթէ միշտ ազատ եղած է արտաքին զբաղումներէ եւ գրականութեան պարապելու ժամանակ եւ հրատարակու-

թեան նիւթական միջոց ունեցած, հրատարակած է 18 կտոր երկասիրութիւն, որոնց ինը հեղինակութիւններ են: Այս վերջիններէն հինգն են թէ հաննը (գաղղ. քերականութեան երեք տեսակ տպագրութիւն, այբբենարան եւ տրամաբանութիւն), միւս չորսն յատկապէս ազգային շրջանակի մէջ նշանաւոր ըրած են զինք, իսկ Եւրոպացի հայագետներու ուշագրութեան արժանի չեն եղած. ասոնք են՝ Տարեք եւ Չարգացելոց քերականութիւնները, Տաղերն ու Հայկ Գիւցազնը: Մնացած ինը հրատարակութիւններն, ինչպէս նաեւ մահուանէ (24 Գեկտ. 1866) ետքը լոյս տեսած երեք երկասիրութիւնները թարգմանութիւն են, մեծաւ մասամբ ոտանաւոր, հին յունարէնի, լատիներէնի, գաղղիերէնի եւ իտալերէնի գրական (ոսկեդարեան) հեղինակներէ: Բաց ասկէ՝ 1825—40 Վենետիկ հրատարակուած նախնեաց շատ մատենագրութիւններ իրեն ջանքովը լոյս տեսած կը համարուին, ինչպէս նաեւ 1860ին Աստուածաշունչը: Սակայն այս հրատարակութիւնները նիւթական կերպով կատարուած են, առանց քննութեան, առանց գրչութեան սխալներու սրբագրութեան: Եւ նոյն իսկ Աստուածաշունչն՝ որուն առանձին ինամբ տարած է, Զօհրապեան հրատարակութեան չափ գիտնական արժէք չունի եւրոպացի եւ մերազգի հմուտներուն առջեւ:

Ահաւասիկ իր հրատարակութիւններուն լիակատար ցանկը ժամանակագրական կարգաւ.

- 1821 քերականութիւն գաղղ. գրբր. (էջ 608):
- 1825 Արուեստ բանական փր. Սոսւէի, գրբր. (էջ 342):
- 1830 Թէոփրաստոսի նկարագիրք, գրբր. (փոքրագիր, էջ 120):
- 1838 Համառօտ քերականութիւն գաղղ. գրբր. (էջ 128):
- 1847 Որատեայ Արուեստ քերթողական, գրբր. ոտան. (էջ 47):
- 1847 Վերգիլեայ Մշակականք, գրբր. ոտ. (էջ 128):
- Տարերք հայերէն քերականութեան, աշխարհ. (էջ 129):
- 1849 Համառօտ քերականութիւն գաղղ. աշխարհ.:
- 1850 Այբբենարան հայերէն:
- 1852 քերականութիւն հայ. ի պէտս զարգացելոց, գրբր. (էջ 744+22):
- 1852 Տաղք Մխիթարեան շարք, շար. Ա. գրբր. ոտ. (էջ 260):
- 1857 Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ եւ բարւոք կեցոյ (էջ 141):
- 1858 Հ. Գիւցաղն, գրբր. ոտ. (էջ 621):
- 1861 Միլտոնի կորուստ գրախտին, գրբր. ոտ. (էջ 273):
- 1863 Ճաշակ հելլէն եւ լատին ճարտարախօսաց, գրբր. (էջ 363):
- 1864 Հոմերոսի Եղեական, գրբր. ոտ. (էջ 454):
- Հուկոնի Փոսկոլեայ տաղ գերեզմանական, գրբր. (էջ 19):

- 1865 Մասիլոնի Փոքրիկ քառասնորդք, գրբր. (էջ 186):
- 1869 Ճաշակ հին եւ նոր ողբերգութեանց, գրբր. ոտ. (էջ 547):
- 1870 Պօսուէի Գամբանականք, գրբր. (էջ 254):
- 1874 Կեսարու Յիշատակարանք, գրբր. (էջ 239), մէկ մասը Գեր. Գ. Հիւրմիւզէ: Հ. Բագրատունի իր այս բազմաթիւ եւ ստուար հրատարակութիւններով այնպէս յափշտակած եւ գրաւած է ընթերցողներու միտքը, եւ այնպիսի ճոխութիւն մը ստացած, որ գրաբարի բարձրութեան, ճոխութեան նաեւ կանոնաւորութեան խնդիրներու մէջ ղենետիկեան Հայրերը, Թիւրքիոյ եւ Ռուսիոյ ամէն գրաբարագէտները, չնչին բացառութեամբ, անոր վրայ կը յենուն, եւ Զարգացելոց քերականութիւնն ի ձեռին կը խօսին կամ կը վիճեն գրաբարի մասին, եւ բուն նախնեաց վերին տեսնին զիմելու պէտք չեն զգար: Բայց թէ այս ամենայն որ աստիճանի գիտակցութեամբ, այն թող առ այժմ մնայ խնդրէ դուրս: Միայն ղիեննայի Մխիթարեաններ, եւ ասոնց հետեւող շատ սակաւաթիւ գրաբարագէտներ Հ. Բագրատունեոյ գրաբարի մասին որեւէ ճոխութիւն տուած չեն, եւ անոր ու ղենետիկեան դպրոցին գրաբարի ուղղութիւնը սխալական դաւանած են: Եւ թերեւս այս է միակ պատճառն որ նաեւ հմուտ համարուած գրաբարագէտներու քով այն կարծիքը տիրող եղած է, եւ ղիտամբ ալ տածուած, թէ ղիեննայի Մխի-

Թարեանք լաւ գրաբար չեն գիտեր, այլ միայն աշխարհաբար: Թող որ վերջերս ճիգ մ'ալ սկսաւ երեւալ՝ այս աշխարհաբարի առաջնութիւնն ալ, «Ոսկեդարեան գրաբարի» գիւտն ալ Խտալական Ղճակին Կղզեկին վրայ ամփոփելու (Բաղ՝. 1902 էջ 560—1): Եւ շնորհիւ անաչառ եւ խիստ քննադատութիւններու բացակայութեան, եւ Վիեննացոց պահած խորին լուութեան եւ այն ժամանակի անժողովրդականութեան, այն աստիճանի տիրած են այս կարծիքներն ու հաւատքը Վենետիկեան դպրոցի աշակերտներուն մէջ, որ եթէ մէկն յանդգնի հակառակն հաստատել՝ հիասթափում մը յանկարծ կը տիրէ, ապա զայրոյթ մը եւ հակամարտ մը, յաճախ դրսիտացած զէնքերով: Վկայքեղ ի մօտոյ է. Ղազիկեան, Գրասէր, այլովքն հանդերձ:

Անոր համար Բաղ՝-Վեպի յօդուածագիրը շատ լաւ ընտրութիւն ըրած է «Ոսկեդարեան գրաբարին» խնդրոյն սկիզբը է. Բագրատունին զնելով, որ իրօք ալ գրաբարի ուսման նկատմամբ շատ զարմանալի եւ անմիասնական արդիւնքներ ունեցած է: Ինք նախնեաց մատենագրութիւններ հրատարակելով, եւ Թարգմանութեամբն Փրանկիսկոս Սոաւէի «Արուեստ բանական կամ տրամաբանութիւն» (1825), որ թէ իր եւ թէ այլ Վենետացոց գրաբար գրութիւններուն մէջ աւելի «Ոսկեդարու» լեզուին մօտ է, նիւթ տուած է Վիեննացիներու «Ոսկեդարեան գրաբարի» գիւտին: է. Բագրատունի գրաբար

բազմաթիւ գրութիւններով եւ իր ճոխ, ուռուցիկ բայց շատ անգամ անհասկանալի ոտանաւորներովն զմայլեցուցած է շատերը, եւ ասոնց պատճառ եղած է գրաբար սորվելու եւ գրաբար բանաստեղծելու, նոյն եղանակաւ: Մէկ կողմանէ իր գրութիւններուն մէջ քերականական անկանոնութիւններ, եւ ամէն բառ գործածելու եւ բարգելու բացարձակ աղատութիւն ի գործ դրած է, եւ միւս կողմանէ իր Զարգ. քերականութեան մէջ առանց ընտրութեան, առանց քննամիտ դատողութեան նոյն իսկ Եդարու գրութիւններումէջ հեղինակի գրչէն կամ ընդօրինակողի տգիտութենէն սպրդած սխալագիր բառեր, քերականական վրիպակներ, միջինդարեան գրաբարագիրներու յանպէտս եւ յանդէպս բարդած անկանոն բառերն ու տգիտութիւններն իբրեւ պատուական քարեր ներկայացուցած է, գործածած է եւ թոյլ տուած գործածել. եւ ահա ասոնց տխուր արձագանգը մեր ժամանակին շատ գրաբարներու, մինչեւ անգամ հեռուէն՝ շատ հեռուէն ծայրագոյն կոնգալներու մէջէն կը լսուի այսօր: Եւ վերջապէս է. Բագրատունի Ե—ԹԲ դարերու բառամթերքն ու իր սեպհական բառաձեւներն իր գրութիւններուն մէջ դիտմամբ խճողելով՝ գրաբարն անհասկանալի եւ անհասանելի լեզու մը ներկայացուցած է եւ շատերն յուսահատեցուցած է գրաբարի ուսմանէն: Այս պատճառներու համար կ'արժէ եւ մեծ օգուտ ունի հայ գրականութեան համար՝ ուսումնասիրել է. Բա-

գրատունին եւ անոր գրութիւններուն արժէքը ցուցընել: Ոչ այնպէս, ինչպէս ըրած են Նաճապետ (Բազմ. 1866 էջ 357) և Ղազկեան (Բազմ. 1901 եռամսեայ տետր. եւ 1903, էջ 120) եւն: Վասն զի ասոնք ուսումնասիրութիւններ չեն, այլ կոյր եւ նպատակաւոր զմայլանքի արտայայտութիւններ, ներբողականներ, եթէ կ'ուզէք: Հ. Բագրատունեայ եւ ոչ մէկ երկասիրութիւնը քննադատութեան ենթարկուած է այնպէս, ինչպէս մեր օրերն գրքերու քննադատութիւնները կ'ըլլան: Հ. Բագրատունին պէտք է ուսումնասիրել այլեւայլ տեսակիտով. քննելու է զինք իբրեւ լոկ ճեղինակ, իբրեւ թարգմանիչ, իբրեւ բանաստեղծ, եւ իբրեւ գրաբար գրող: Ասոնց ամէն մէկը մասնագէտ, լուրջ քննադատ մտքեր պէտք են ուսումնասիրել, եւ ոչ թէ հասարակ գրողներ, եւ քննողն իր մասնագիտութենէ դուրս խնդիրներու վճիռ տալու չէ: Պէտք է Հ. Բագրատունեայ գործունէութիւնն այլեւայլ շրջաններու բաժնել. վասն զի Հ. Բագրատունեայ գրական արտագրութիւններն ի սկզբան շատ դանդաղ եղած են, շատ տարիներէ ետքը հազիւ թեթեւ գործ մը հրատարակած է, իսկ հասուն հասակին երկերն աւելի մեծ, լաւագոյն եղած են եւ արագ արագ արտագրուած. այսպէս ալ ի մասնաւորի լեզուն ամէն ժամանակ նոյն եղած չէ:

Ես այստեղ Հ. Բագրատունին իբրեւ գրաբարագէտ միայն նկատողութեան պիտի առնուամ, եւ այն՝ առ այժմ՝ ոչ թէ յատկապէս ուսումն

նասիրելով, այլ ինչպէս յօդուածիս սկիզբը՝ նոյնպէս շարունակութեանս մէջ՝ խնդիրն աւելի լուսաւորելու եւ կանոնաւորելու համար, պատմական տեսութիւն մը միայն պիտի ընեմ. միանգամայն փաստաբանութիւն՝ պաշտպանութիւն պիտի մատուցանեմ Հ. Բագրատունեայ գրաբարին գրութեան եւ յատկութեան նկատմամբ, ընդդէմ Հ. Ղազկեանի: Պիտի մատնանշեմ, թէ այն իմաստով՝ ինչպէս Ղիկննայի Մխիթարեանները՝ «Սկեդարեան գրաբար»-ը կ'իմանան՝ Հ. Բագրատունի սկեդարեան գրող չէ իր եւ ոչ մէկ գրուածին մէջ, եւ չէ ալ ուզած կամ կրցած ըլլալ: Հ. Բագրատունի թէեւ տեսած է Ղիկննայեայ գիւտին կարեւորութիւնը, սակայն ի սկզբան արհամարհած է, յետոյ ուզած է անոր վրայէն սեպհական գրութիւն մը ձեւել, այս գրութիւնը ներկայացուցած է հասարակութեան, որով ցոյց տուած է՝ թէ ինք խնդիրն ըմբռնած չէ եւ լեզուական գիտութիւն ամենեւին չունի. եւ վերջապէս յայտնի խոստովանած է, թէ լեզուի մը մէջ չ'ինն ու հնագոյնն ըստ ինքեան պէտք է զանազանել, սակայն Ե գարէն մինչեւ ԺԲ գար գրուած գրաբար լեզուին մէջ զանազանութիւն ընել իր կարողութենէն եւ ջանքերէն վեր է, եւ այս գործը գոռարին է եւ տաժանելի: Եւ միւս կողմանէ եթէ ուրիշ մը (Ղիկննայեայ կ'ակնարկէ) յաջողելու ալ ըլլայ, ըսած է Հ. Բագրատունի, ասոր օգուտն ոչինչ է (!), մանաւանդ թէ այս գործը վնասակար է (!!), վասն զի գրողին ազատութիւնը, քմահաճոյքը

կը սանձէ (!!!): Այս է իր թէ՛ տեսական եւ թէ՛ գործնական սկզբունքն, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Անոր համար անիրաւութիւն ըրած է Հ. Ղաղիկեան իր պատկառելի ուսուցչին՝ երբ կ'ուզէ զինք ներկայացընել մեզի, առանց որեւէ ցուցման, եւ ընդդէմ կամաց նոյն իսկ Հ. Բագրատունւոյ, իբրեւ ոսկեգարեան գրաբար գրող: Անիրաւութիւն ըրած է Սահակայ եւ Մեսրոպայ, Թարգմանչաց եւ ասոնց հետեւողներուն, երբ նոյնպէս առանց ցուցման Հ. Բագրատունւոյ գրաբարն ասոնց գրաբարէն վեր դասած է: Ո՛վ ինչ կրնար ըսել իրեն, եթէ ուզէր իր խցիկին մէջ Հ. Բագրատունւոյ լեզուն՝ սքանչելի, ընտիր հինգերորդ դարէն, հրաշալի, հրաշափառ, քնքուշ, կորովի, հիանալի, ջնաշխարհիկ, հրաշունչ, վսեմ, պերճ, զգլխիչ, մոգիչ, հրաշահիւս, հնչուն, սքանչելիօրէն վեհափառ, անզուգական, աստուածայնապէս հրաշալի ու գեղեցիկ, ոսկեփողփող, չքնաղագիւտ, անգիւտ, վսեմափառ, ադամանդ, գոհար, երկնային, հրեշտակային, զմայլելի, քերթէներու, կայծակոտ, անմահ ադամանդիկ, գերահրաշ, (Բաղձ. անդ) եւն եւն համարիլ եւ երկիրպագանել. բայց այս քերթողական մոլեգնուցքն (fureur poétique) հրապարակ նետելը, զմայլակից չեղողներուն հայհոյելով, ախտաբանական երեւոյթ մը պիտի համարուէր լոկ: Այո՛, ցաւալի երեւոյթ մըն է՝ որ ձենետիկի մանաւանդ նորագոյն սերնդէն ոմանք, իրենց դպրոցին մեծ հանճարներուն ծայրայեղ զմայլանքին մէջ՝ արհամարհողական եւ

յարձակողական դիրք մ'առած են իրենցմէ դուրս գոյութիւն ունեցող հայ գիտնականներու, հանճարներու հանդէպ. առանց արհամարհած անձնաւորութիւններուն գիտական արժանաւորութիւնն ըմբռնել ուզելու, եւ առանց իրենց հանճարներուն իսկ իսկութեան իրազեկ ըլլալու: Եւ այս բարձրայօն վարմունքն երթալով՝ ըսենք, ոչ-ազնուական ձեւեր կ'առնու: Թերեւս անտեղի ժողովրդականութեան հետապնդումն այսպէս պահանջէ?

Բ.

Հ. Բագրատունւոյ գրաբարին տեսական եւ գործնական ուղղութիւնը ներկայացընելէն յառաջ՝ հարկաւոր է որ պատմական հարեւանցի ակնարկ մը նետեմ գրաբարի կեանքին վրայ, 1835—40ին «Ոսկեգարեան գրաբարի», դասական լեզուի գիւտին եւ դրութեան վրայ, որպէս զի ամէն ընթերցող խնդիրը ճշգիւ ըմբռնէ:

Յամի Տեառն 404—6 Մեսրոպ, քաջ յունագէտ, արքունի քարտուղարը, հայերէն այբուբենի գիւտն ընելուն պէս, քաջ յունաբան եւ ասորագէտ Սահակ կաթողիկոսին հետ կը սկսի մէկ կողմանէ թարգմանութիւններ ընել, միւս կողմանէ կը շրջի գաւառներ, կը հաւաքէ «մանկունս ընտրեալս, ուշեղս եւ քաջասունս, փափկաձայնս եւ երկարոգիս», կը կանգնէ «դպրոցս յամենայն գաւառս» (Մ. Խոր. Գ. ծղ. կորիւն), անշուշտ՝ ոչ թէ հնարած «, ք, ք, ք» միայն սորվեցընելու համար, զոր մեր օրերու ոչ-

ուշեղ Եզնիկն, Ղեւոնդիկն, Մուշեղիկն, Ղազարիկն ալ քանի մ'օրւան մէջ կը սորվին, եւ ոչ ալ բոլոր գաւառներու մէջ յունագէտներ, ասորագէտներ, պարսկագէտներ յառաջ բերելու համար, այլ յատկապէս "դպրութիւն", "զարուեստ գրչութեան", սորվեցընելու համար, "ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան" (Վոր.): Սորվեցընելու համար այն հայերէն լեզուն, որ ամէն գաւառի ժողովոգեան յատուկ չէր, բարձր եւ գիտնական դասուն լեզուն էր, եկեղեցիներու մէջ բերանացի քարոզչութեան մեկնողութեան՝ թարգմանչութեան կիրարկուող արդէն շատ, թերեւս տանեակ դարերէ ի վեր ապրած, մշակուած ու զարգացած լեզուն էր, գերազանցապէս ազնուապետութեան բարձրացած այրարատեան գաւառաբարբառն էր, ուսանիկ լեզուն էր, որ ալ գրական լեզու պիտի ըլլար: Այնչափ տարբեր այլեւայլ գաւառներու "խցբեկագոյն եւ խոշորագոյն" լեզուներէն, որ վերջիններն հայ դպրութեան հիմնադիրներուն անգամ "դժուարամտոյցք", (Վոր.) եւ անհասկանալի էին: Թէեւ Մեսրոպայ ձեռասուն աշակերտներն այլեւայլ գաւառներէ էին, բայց իրենց գրութեան եւ թարգմանութեան կը գործածէին Մեսրոպայ սորվեցուցածը, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ, առաւել կամ նուազ անխառնութեամբ, ինչպէս կը ներէր իւրաքանչիւր գրողին յատուկութիւնը: Մեսրոպայ առաջին անմիջական աշակերտներէն տարբեր բան չսորվեցան վերջիններու աշակերտները,

?

1002
8374

Թէպէտ յունարէնի ազդեցութիւնն առաւել քան զչափն տիրեց ասոնցմէ ոմանց վրայ: Ասոնց ժամանակէն սկսաւ լեզուն եկամուտ օտարութիւններու ենթարկուիլ, ոչ թէ բնական կերպով եւ օրինօք՝ որ ամէն լեզուներու կեանքի պայմանն է, այլ արուեստական եւ բռնական կերպով այլափոխելով իրենցմէ հազիւ կէս դար յառաջ գրուած լեզուն: Գրեթէ նոյն ընթացքը բռնեցին կամ քիչ շատ ասոնց հետեւեցան նաեւ յաջորդ դարերու գրաբարագիր հեղինակներն, ալ վանական աշակերտներ միայն, քանի որ քաղաքական դէպքերու յաջորդութեամբ հասարակաց դպրոցներու հետքը մնացած չէր: Ասոնք իրենց վարդապետներու առաջնորդութեամբ, թերեւս առանց բառգրքի եւ քերականութեան, կը սորվէին գրաբար արդէն մեռեալ լեզուն, նախորդ դարերուն գրուած գրքերու վրայէն, եւ կը գրէին այս անձնական ուսմամբ ստացած գրաբարով: Բնական էր որ ընթերցած գրչութիւններու, ուսուցիչ վարդապետներու գիտութեան, անձնական կարողութեան աստիճանին, իրենց ծննդավայրին կամ ապրած միջավայրին աշխարհաբարին ազդեցութեան աստիճանին համեմատ էր նաեւ այս եւ յաջորդ դարերու գրաբարագիր հեղինակներու գրաբարագիտութեան աստիճանը: Եւ ինչպէս մեկք այսօր կրնանք տեսնել՝ այս յաջորդական դարերու սակաւութիւ գրութիւնները մեր առջեւ ունենալով, ասոնց գրաբարը բաւական կը տարբերէր իրենց նախավարդապետներուն՝ Ե դարու հեղինակներ-

րուն գրած գրաբարէն: Այնպէս որ Ղ. Փարպեցի, Եղիշէ, Աբր. Մամիկոնեան (Չենոր), Մամբրէ, Մ. Խորենացի, Սեբիոս, Յովհ. Մամիկոնեան, Կաղանկատուացի, Ա. Շիրակացի, Փիլոն, Յովհ. Իմաստասէր, վերջապէս ԺԲ դարու Շնորհալիները, Լամբրոնացին եւ այլ ամէն գրաբարագիրներ մինչեւ մեր օրերը՝ գրաբարն առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ ուսած են իրենց նախորդներուն գրաբար գրութիւններէն: Գրաբարն ինչպէս Ե դարուն Ճշդիւ ժողովրդեան խօսած լեզուն չէր, նոյնպէս այնուհետեւ: Մինչդեռ ժողովրդեան լեզուն (աշխարհաբարը) կ'աճէր կը զօրանար եւ կ'ապրէր գրաբարէն գրեթէ ոչինչ ազդեցութիւն կրելով, նոյնչափ ալ կը հեռանար գրագէտներու լեզուէն (գրաբարէն): Եւ որչափ աշխարհաբարը կը կերպարանաւորուէր բնական օրինօք, նոյնչափ գրաբարը մէկ կողմանէ մեծ ազդեցութիւն կը կրէր աշխարհաբարէն, եւ միւս կողմանէ արուեստական միջոցներով, ըստ հաճոյս գրելու ազատութեամբ, կ'այլակերպէր, կ'այլասեռէր, կ'օտարանար իր նախնական ձեւէն (մեղի ծանօթ հնագոյն Ե դարէն): Վասն զի պատմական դէպքեր, յարածուի վրդովումներ թոյլ չէին տար, որ գիտութեան արդէն սակաւթիւ ապաստանարաններու՝ մեծ վանքերու մէջ, թերեւս քանի մը տասնեակ գրաբարագէտներ հասուն աշակերտներ յառաջ բերէին: Այնպէս որ 800 տարւոյ մէջ (Ջ—ԺԳ դար) հազիւ թէ 80 գրաբարագիր հայ հեղինակներ միայն ծանօթ են այսօր. եւ

ասոնց մեծագոյն մասը հազիւ մի միակ չնչին գրութիւն մը կամ թարգմանութիւն մը թողած է: Գրաբարն այսպէս նոյն իսկ ընթերցող հասարակութեան այն աստիճանի անհասկանալի դարձած էր, որ մեզի ծանօթներէն՝ արդէն ԺԳ դարուն՝ գրաբար գրուածներ ժողովրդեան խօսած լեզուին՝ աշխարհաբարի կը թարգմանուէին (Գատաստանագիրք Մխիթ. Գօշի):

Այսպէս ուրեմն մեզմէ՝ ըսենք հազար կամ աւելի տարի յառաջ, ուսումնասէրներ այնպէս ստիպուած էին գրաբարը սորվել, ինչպէս մենք այսօր:

Եւ որովհետեւ Ե դարու գրութիւնները մեծաւ մասամբ Ս. Գրոց մեկնութիւններ, ճառեր, դիտնական գրութիւններ էին, յաջորդ դարերու մէջ շատ չօրինակուեցան, շատ չկարգացուեցան, շատ ազդեցութիւն չունեցան: Միայն պատմական գրութիւններն յաջորդ պատմասէր դարերու ընթերցուածոյ նիւթ մատակարարեցին: Մինչեւ որ վերջապէս ԺԳ — ԺԷ դարերուն գրաբարը բոլորովին կերպարանափոխուած էր, աղճատած, որուն վերջին հարուածը տուած էր գրաբարագէտներու այն խումբն՝ որ հայերէնը լատիներէնի վրայ ձեւեց եւ նմանեցուց, ինչպէս երբեմն Ե դարուն վերջերը եւ Ջ դարուն յունարէնի վրայ ձեւել փորձած էին ուրիշներ:

Այսպէս Մեսրոպայ երկագոյն աշակերտներու մահուրէն ետքը՝ Ե դարու վերջերը Մեսրոպայ լեզուն զրկուեցաւ արդէն գիտնական

մշակներէ, դարէ դար ինկաւ, խառնակեցաւ, բարբարոսացաւ, համեմատութեամբ մշակեալ եւ զարգացեալ լեզուին Մետրոպոլի:

Միսիթար Աբբասայրն եւ իր աշակերտները ջանացին դարձեալ լատինական տարազն հայերէնի վրայէն թօթափել, նոր ոյժ տալ գրաբարին, եւ յաջողեցան գէթ միջին դարերուն գրաբարին ստացած վիճակը վերագարծրնել:

Սակայն աւելի բանաւոր էր փոխանակ միջին դարու հեղինակներու այլայլեալ գրաբարէն սորվելու գրաբարը, բուն իսկ ակնաղբեր դիմել, ուստի մէկաքնները բխած էին. լեզուի կանոն ընտրել է դարու գրաբարն, որ համեմատութեամբ յաջորդ դարերու՝ աւելի հարազատ եւ բարձր էր:

Անցեալ ժԹ դարուն սկիզբները ղենետիկի Միսիթարեան Միաբանութիւնը սկսաւ նախնեաց մատենագրութիւնները մաքուր տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել, որով է դարէն ժԳ դար գրուած գրաբար գրքերն սկսան ուսումնատենչ ընթերցողներու մատչելի ըլլալ: Որչափ ալ այս հրատարակութիւնները գիտութեան պահանջած յօրինուածութեամբ լոյս տեսած չէին, որով այս կամ այն լեզուական կամ պատմական կէտերու մէջ գայթաման պատճառ կ'ըլլային տկարներու, սակայն յինքեան մեծ կարեւորութիւն ունեցան, եւ ի մէջ այլոց՝ գրաբարի ուսման մեծ զարկ տուին: Այս հրատարակչական գործունէութիւնը մանաւանդ շատ

մեծ էր 1825—40 տարիներու մէջ: Այս ժամանակներն հրատարակուեցան ի մէջ այլոց՝ Եղնիկ, Խորենացի, Ոսկեբերանի Մեկնութիւն յաւետարանագիրն Մատթէոս, Բարսղի ճառք Վեցօրեայ արարչութեան, Բուզանդ, Ագաթանգեղոս, Եղեշէ եւն: Այս եւ նման հրատարակութիւնները մինչդեռ հրատարակիչ ղենետիկի Միաբանութեան մէջ գրաբարի ուսման վրայ նոր ազդեցութիւն մը չունեցան, եւ ամէն կարգի հեղինակին գրաբարը «վեմ, շքեղ հայկաբանութիւն» համարուեցաւ, անդին ղիննայի Միաբանութեան մէջ ուրիշ ազդեցութիւն յառաջ բերին: Այս վանքին կղերանոցին մէջ 1830—40 տարիները գրաբարի առանձին ոյժ կը տրուէր, եւ նոյն կղերանոցին մէջ «Ոսկեդարեան գրաբարի» դրութեան գիւտն եղաւ: Հ. Յ. Գաթրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան (ձեռնագրեալ են՝ 1841ին), տակաւին կղերանոցի մէջ՝ մտադիր եղան է դարու հեղինակներուն լեզուին առանձնայատկութիւններուն, եւ զանազանեցին ուրիշ դարերու լեզուներէ, եւ նոյն իսկ է դարու հեղինակներուն լեզուին մէջ ակնյայտնի տարբերութիւն տեսան, հեղինակները լեզուի յատկութեան եւ ժամանակի տեսակիտով այլիւայլ խմբերու բաժնեցին, եւ որոշեցին թէ ո՞ր հեղինակներու գրաբարը քերականութեան եւ բառամթերքի կողմանէ պէտք է կանոն ըլլալ ներկայ գրաբարի: Իրենց այս գիւտը ծանուցին իրենց վերակացու Հ. Յ. Պողաճեանին, որ ընդունելի գտաւ գիւտը եւ 1838—41ին հրա-

տարակած հայ.-տաճկ. եւ տաճկ.-հայ. բառագրքերուն մէջ գործածեց: Այս գիւտն ընդգրկեց Վիննայի Մխիթարեանց բովանդակ Միաբանութիւնը, հրատարակեց անմիջապէս նոյն ուղղութեամբ գիտութեան այլեւայլ ճիւղերու վերաբերեալ գրաբար հեղինակութիւններ եւ թարգմանութիւններ, եւ նոյն ուսումը ցայսօր կ'աւանդուի Վիննայի դպրոցին մէջ:

Այստեղ ժամանակագրական կարգաւ կը գնեմ այս գրաբար հրատարակութիւններուն ցանկը.

1841 Բոսուեայ խօսք վասն տիեզերական պատմութեան (Հ. Յ. Գաթրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան).

1842 Կանոնք Ս. Բենեդիկտոսի (Հ. Ք. Սպենեան):

— Ռակինեայ երգք վասն կրօնից (Հ. Մ. Գար.):

— Նեպոսի վարք զօրավարաց անուանեաց (Հ. Ղ. Յովնանեան):

1843 Կիկերոնեայ խօսք վասն ծերութեան (Հ. Յ. Գաթրճ.):

— Կուրտեայ Ռ. վասն գործոց եւ արութեանց Աղեքսանդրի մեծի, 2 հտր. (Հ. Յ. Գաթրճ.):

— Քաննոփոնեայ Կիւրոսի խրատք (Հ. Յ. Գաթրճ.):

— Ուսողութիւն (կամ Մաթեմատիգա) Ա. Հտր. (Հ. Ղ. Տէրտէրեան):

1844 Հոողերիկեայ Հրահանգք կատարման (Հ. Փ. Ճամճեան):

— Արուեստ ճարտարախօսութեան (Հ. Մ. Գարագաշ.):

1845 Հրահանգք աստեղագիտական ի վերայ երկնագնդոյ (Հ. Ա. Պալճեան):

— Նկարագիր ուսմանց (Հ. Մ. Գարագաշեան):

1846 Կիպրիանու Գիրք վասն միութեան Եկեղեցւոյ (Հ. Յ. Գաթրճեան):

— Բարբառարան իտալ... հայերէն (Հ. Փ. Ճամճեան):

— Ուսողութիւն, Բ. եւ Գ. հտրք. (Հ. Ղ. Տէրտէրեան):

— Ուսումն փիլիսոփայութեան (Հ. Մ. Սամուէլեան):

— Ճառ վասն աղքատութեան (Հ. Ա. Այտրնեան):

1847 Գիտութիւն տէրութեանց (Հ. Ղ. Յովնանեան):

— Պատմութիւն Տիեզերական ժողովոց (Հ. Պ. Յովնանեան):

1848 Աւանկինեայ մտածութիւնք (Հ. Ս. Էմինեան):

1849 Փլորիանու Վիպասնութիւն Տովբիթայ (Հ. Փ. Ճամճեան):

— Տիեզերական Պատմութիւն Ա. Հտր. (Հ. Յ. Գաթրճեան):

1850 Բարբառարան հայ.-տաճկ. (Հ. Ե. 2ագրճեան):

- 1852 Տիեզերական Պատմ. Բ. Հտր. (Հ. Յ. Գաթրճեան):
- Յիշատակարան քահանայական վարուց (Հ. Ս. Իմինեան):
- Վիկերոնեայ վասն բարեկամութեան (Հ. Ե. Չագրճեան):
- 1853 Բարբառարան գաղղ.-հայ.-տաճկ. (Հ. Ս. Իմինեան):
- 1855 Ս. Յովհ. Ոսկեբերեանի ճառ (Հ. Ս. Գաթրճեան):
- 1872 Յուստինոսի Պատասխանատուութիւնք (Հ. Ս. Տերվիշեան):
- 1883 Բարբառարան տաճկ.-հայ.-գաղղ. (Հ. Ա. Քիւփէլեան):

Այս ուղղութեամբ հրատարակուած են նաեւ 1849ին «Քաղուածոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց» (Հ. Ք. Սպենեան), 1863ին՝ «Ծաղիկք Ս. Գրոց» (Հ. Ղ. Յովնանեան), 1866ին Հատընտիր ընթերցուածք (Հ. Թ. Թոռնեան), ընթերցուածոյ գրքերը դարձեալ Չալքիսեան քերականութեան 10^ր տպագրութիւնը 1885ին, ի Հ. Ա. Այտընեանէ, եւ նոյն Հօր Աշխարհաբարի քերականութեանց կցուած գրաբարի քերականութիւնները: Հ. Մ. Գարագաշեան յետոյ նոյն ուղղութեամբ ի Վ. Պոլիս գործած է իբրեւ դասատու գրաբարի, եւ հրատարակած է ընտիր քերականութիւն, ընթերցուածոյ գիրք եւ թերթ մը՝ «Ճաշակ ոսկեղէն գպրութեան», Յ. Գուրգենի աշխատակցութեամբ:

Հ. Յ. Գաթրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան իրենց գիւտին տեսականը տակաւին չհրատարակած՝ հրատարակեցին (1841) «Ոսկեգարեան գրաբարով» թարգմանութիւն մը «Բոսուետայ խօսք վասն տիեզերական պատմութեան» (Bossuet, Discours sur l'histoire universelle) գրաբարի խստագոյն մաքրականութեամբ (purisme), երբ միեւնոյն տարին եւ միաժամանակ Վենետիկ հրատարակուեցաւ նոյն գիրքը՝ «Վենետիկեան գրաբարով», (Պօսուէի խօսք ի վէպս ազգաց, ի Հ. Քերովբէէ Ազնաւորեան):

Վիեննացիք սակայն իրենց գրութեան տեսականն՝ ընդարձակ եւ պատճառաբանեալ գրութեամբ մը չներկայացուցին տակաւին հասարակութեան: Այժմ. Չալքիսեան, Այտընեան եւ Գարագաշեան քերականութիւնները եւ վերոյիշեալ ընթերցուածոյ գրքերը նոյն ուղղութեամբ գրուած են, սակայն յատուկ գրութիւն մը լոյս չտեսաւ: Հ. Մ. Գարագաշեան առաջին անգամ «Նկարագիր ուսմանց» գրքին մէջ (1845, էջ 25—46) ներկայացուց ըստ բաւականի մանրամասն «Ոսկեգարեան գրաբարի», գրութիւնը, այնուհետեւ Հ. Քերովբէ Սպենեան «Քաղուածոյք» գրքին յառաջաբանին մէջ (1849), եւ Հ. Թ. Թոռնեան Հատընտիր ընթերցուածքի մէջ համառօտիւ 1866, Յառաջաբան. նոյնը Բ. տպագրութեան մէջ (1893), դարձեալ Հ. Մ. Գարագաշեան ճշգրիտ մէջ (1886—8) աւելի ընդարձակ գրութիւններով

ծանօթացուցին: Թէեւ Հ. Բ. Սպենեան շատ տարիներէ ի վեր կը պատրաստէր “Ոսկեգարու», գրարար լեզուին վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, ուր այս մասին ամէն ինչիր մանրայոյզ կը քննուէր, սակայն մահը (1886) խափան եղաւ ի լոյս ընծայման: Հ. Յ. Տաշեան այժմ նոյնը կրկին ու երեքկին Ճոխացուցած է, եւ գործն արդէն մամլոյ տակ է:

Այս տպագրեալ գրութիւններու համեմատ “Ոսկեգարեան գրաբարի» գրութիւնը եւ հեղինակներն այստեղ յառաջ կը բերենք աւելցնելով վերջերս գտնուածներն ալ:

Հայ այբուբենի գիւտէն (404—6) ետեւ՝ Սահակ եւ Մեսրոպ եւ ասոնց արդէն հասունացած եւ կրթուած աշակերտները (Եղնիկ Կողբացի, Երեմիա Սարկաւագապետ, Յովսէփ Վայոցձորեցի, Յովհան Եկեղեցացի, Յովսէփ Պաղնացի, Տիրայր կամ Տէր Խորձենացի, Մուշէ Տարաւնեցի, Ենովբ, Գանան, Յովնաթան, Թագիկ, Յովհ. Խոստովանող, Արձան, Ղեւոնդ Վանանդեցի, Կորիւն (ըստ Նորայրի, Կորիւն եւն էջ 401՝ նաեւ Աբրահամ եպ. Մամիկոնէից, Անդրէաս Աբեղայ, Թաթուլ եւ Վարոս), որոնք իրենց պաշտամանը պատճառաւ, որ էր եկեղեցիներու մէջ եւ այլուր բերանացի թարգմանութիւններ ընել, “Թարգմանիչ» կը կոչուէին, սկսան անմիջապէս յոյն եւ ասորի հայրապետներու գրութիւնները հայերէնի թարգմանել, Աստուածաշունչ գրքէն սկսելով: Այս ժամանակի մեզի հասած գրքերէն եւ ժամանակակից

կամ մօտ ժամանակի հայ պատմագիրներու խօսքերէն դատելով՝ պէտք ենք ըսել, որ այս “Թարգմանիչներու» երկերուն թիւը մեզի հասածէն շատ աւելի ստուար եղած պիտի ըլլայ, վասն զի թարգմանչութիւնը հեղինակութենէ դիւրին ըլլալուն՝ կարելի էր այն առաջին բուն երանդեամբ արագ արագ կատարել: Եւ արդէն վերջին ժամանակներս գտնուած Ե դարու գրութիւններու հատակոտորները կը վկայեն, թէ տակաւին ուրիշ երկեր ալ ձեռք բերելու յոյս կայ:

Ասոնց գործունէութեան ժամանակամիջոցն հազիւ իբր կէս դար տեւած է 404էն սկսեալ: (Նորայր, Կորիւն, 406—462 կը զնէ): Այս իբր կէս դարու միջոցէն, զոր կը կոչենք “Ոսկե դար», մեր ձեռքն հասած թարգմանութիւններն ու երկերն հետեւեալներն են, որոնք իրենց առանձնայատկութեան կողմանէ չորս դասի կը վերածուին:

Ա. Գաս. Եղնիկ, Աստուածաշունչ (այն է՝ Հինգ գիրք Մովսէսի, Յեսու, Գատաւորք, Հուրթ, Չորք գիրք թագաւորաց, Տովբիթ, Սաղմոսք, Չորք գիրք Սողոմոնի, Սիրաբայ հին թարգմանութիւնն, Յովբ, ԺԲ Մարգարէք, Չորք մեծ մարգարէք, Բարուք, Աւետարան, Գործք առաքելոց, Կաթողիկեայք, ԺԳ Թուղթք Պաւղոսի, Աղաւթք Մանասէի, Թուղթ Երեմիայ, Թուղթ Կորնթացոց առ Պաւղոս եւ վերջնոյս Գ Թուղթն առ Կորնթ. Հանգիստ Յովհաննու:) Իսկ Նախագրութիւնը եւ Գլուխք Աստուածաշնչի,

Յայտն. Յովհ. (Բ. Թարգմ.) Սիրաք (Բ. Թարգմ.)
 « ոսկեդարու » գործ չեն: Եւսեբեայ ֆրոնիկոն եւ
 Թուղթ առ Կարպիանոս, Ս. Ոսկեբերանի Մեկն.
 Մատթէի, Թղթոց Պաւղոսի (« առ Հռովմայե-
 ցիս », խանգարեալ), Եսայեայ, Ծննդոց եւ այլ
 քանի մը ճառեր, Սերբերիանոս, Կիւրղե Աղեքս.
 Մեկն. Տին կտակարանի, Ս. Բարսղի ճառք վե-
 ցորեայ արարչութեան, Յերոնիմեայ Յառաջա-
 բան Աստուածաշունչ գրոց (Տին Թարգմանու-
 թիւնը), Կանոնագիրք Ս. Սահակայ, Արիստի-
 դեայ Ջատագովութիւն, Հիպոդոլիտեայ հատա-
 կոտոր մը, Մարութայի Պատմ. Արեւելեան
 վկայից եւ ճառ ի վկայսն Արեւելից, Հարանց
 վարուց մէկ քանին, « Գիրք Թղթոց » էն քանի մը
 նամակներ, Ինչպէս նաեւ ճառընտիրէն կտորներ:

Բ. Գաս. Կորին, Ագաթանգեղոս, Բիւ-
 զանդ, Մակաբայեցոց երեք գիրք, Եւթաղե
 Ս. Գրոց մէկ քանի յառաջաբանները:

Գ. Գաս. Եփրեմի Մեկնութիւն Տին եւ
 նոր կտակարանաց, Համաբարբառ, Աւետա-
 րան, Մեկն. ԺԴ Թղթոց Պաւղոսի, քանի մը
 ճառեր, Եւսեբեայ Պատմ. Եկեղեցւոյ, Ջգօն,
 Լաբուբնա, Իգնատիոսի Թուղթք:

Դ. Գաս. Կիւրղե Կոչումն ընծայութեան,
 Ս. Ոսկ. ի Մեկն. Յովհ. առաջին 13 ճառերը,
 Եւագր, Աստուածաշնչէն՝ Եսթեր, Յուդիթ,
 Ա եւ Բ Եղը, Նէեմի, Կաթողիկեայ Թուղթ Պե-
 տրոսի:

Այս « Ոսկեդարեան » հեղինակներու ընդ-
 հանուր նկարագիրն է՝ կանոնաւոր քերականու-

թիւն եւ ոճ, բառերու շարուածքը դաշնա-
 կաւոր եւ ճարտար, ասացուածն պարզ, յստակ
 եւ աղնուական, բացատրութիւններն ու նոյնա-
 նշաններն առատ, ածականներն, ոճերն ու դար-
 ձուածները բնական եւ զարդարուն, խնդրա-
 ութիւնը իմաստին համեմատ պէսպէս: Բաց
 ասկէ՝ Բ դասու ոճն է ճոխ եւ դիւանագիտական,
 Գ. դասուը բանաստեղծական եւ ծաղկեալ, իսկ
 Դ. դասուը մեղմ, քաղցրախօս եւ հանդարտ:

Այս առաջին աշակերտներու գործերէն
 դատ՝ ունինք Ե դարու կիսէն սկսեալ մինչեւ
 Է դարը, երկրորդ աշակերտներու եւ ասոնց
 աշակերտներուն երկերը, որոնց դարն Արժա-
 կ'անուանենք: Ասոնցմէ ոմանց քով յունաբա-
 նութիւնը գիտակցաբար եւ դիտմամբ տիրող
 եղած է, եւ ոմանց քով ըստ մասին: Արդ,
 որովհետեւ Ե դարու առաջին կիսուն լեզուն
 համեմատելով ասոր յաջորդող ժամանակնե-
 րու լեզուին հետ՝ առաջինը գերազանց է ամէն
 տեսակիտով, պէտք ենք այս « Ոսկի դարուն »
 լեզուն հիմ բունել արդի գրաբարի, եւ անոր
 ընդհանրապէս տիրող քերականական կանոն-
 ներուն ու ձեւերուն հաւատարիմ պահպանող
 ըլլալ, գրութեան կերպին ու ոճերուն ճշգիւ
 հետեւող ըլլալ, ասոնց բառերն ու բացատրու-
 թիւնները միայն գործածել, եւ Արժաթի կամ
 յաջորդ դարերէն միայն այն աբսորպտիւս բնիկ
 բառերն առնուլ ընտրանօք եւ ի հարկին, երբ
 « Ոսկեդարուն » երկերուն մէջ անոնց հետքը
 կամ համազօրը չկայ:

Արժ-նի Գ-ր-ու- իրը 460—700 երկերն են՝ Յովհ. Մանդակունի, Յաճարապատում, Ղ. Փարպեցի, Եղըշէի Պատմ. եւ ճառք, Գիւտի Թուղթք, Մ. Խորենացոյ Պատմութիւն, Պիտոյից գիրք, Երկրագրութիւն, ճառք, Թուղթք: Մամբրէ, Գաւիթ Անյաղթ, Թարգմք Փիլոնի, Պղատոնի, Արիստոտելի եւն, Աթանասի, Կիւրղի, Նիւսացոյ, Նազիանզացոյ, Վարք Աղեքսանդրի, Զենոր եւն:

Ասկէ ետքը գրուածքներն առ այժմ մեր խնդրէն դուրս են:

Որչափ ալ այս գիւտը լեզուագիտական սկզբանց վրայ յեցած էր, եւ բնական էր տեսնել մտադիր ընթերցողի մը՝ Ե—ԺԲ դարերու մէջ գրուած գրաբարի զանազանութիւնները, սակայն գիւտն հետաքրքրութիւն չչարժեց, վիճաբանութեան նիւթ չեղաւ, որով կարելի էր աւելի պարզել եւ մանրամասնել դրութիւնը, նաեւ ըստ պատշաճի փոփոխել, յապաւել եւն: Եւ այսպէս գրեթէ Վիեննական դպրոցին մէջ միայն ամփոփուած մնաց անիկա: Հիներէն միայն Մարկոս Աղաբէգեան ծանօթ է ինձ, որ 1862ի Կոռնիկ թերթին մէջ (Թ. 12, էջ 889—892) գրած է.

“Եթէ մի հայ Միսիթարեանց սկզբանէ անտի գրուածքները միանգամ աչքիցն անցկացնէ, անմիջապէս նրանց մէջ այլեւայլ ժամանակ եղած փոփոխութիւնները, այլեւայլութիւնները կը նշմարէ. իսկ եթէ երկու Միսիթարեանց դպրոցները՝ Վենետիկու եւ Վիեննայու, իրարու հետ բաղդատելու լինի, այն ժամանակ կանգ կառնու

մի փոքր, եւ փոխանակ այլեւայլութիւն եւ փոփոխութիւն տեսնելու, գրեթէ երկու ուրիշ, նոր ձեւով եւ նոր ոճով լեզուներ կտեսնէ դուրս եկած յառաջնոյն փոխարէն Միսիթարեանց ուխտին հաստատուելուց մինչեւ 1840 Միսիթարեանց մամուլից դուրս եկածներն, որոնք նոյն ժամանակին գտնուած հայկաբաններն ու հայագէտները զարմացնում հիացնում էին, այսօր երեսից ընկած իբրեւ անպիտան գրուածքներ են. ինչպէս Ռոլէնի հատորներուն մեծ մասը, Պլուտարքոսի Թարգմանութիւնը, Տեղեմաքի հայերէնը, Հոմերոսը եւ այլեւայլ կրօնական գրուածքներ որոնք, ըստ ասելոյն բուն իսկ Միսիթարեանց նոր Թարգմանուելու կամ Թարգմանածները ուղղելու կարօտ են: 1840ից յետոյ երբ Վիեննայու դպրոցը սկսաւ հայերէն հին լեզուի հետ պարապել արդէն պատրաստուած Գերմանական խոր եւ ընդարձակ գրականութեամբ եւ գրականական դպրոցի նշանակութիւնը լաւ ճանաչած, քան թէ Վենետիկու Միսիթարեանք, Կուռնէլիոս Կեպոսի, Քսէնուփոնտի, Տակիտոսի, Պոսուէտի Թարգմանութիւններովը մի նոր ճաշակ՝ մի նոր ձեւ գրութեան գրարաւոր մէջ ցոյց տուաւ: Վենետիկու եւ Վիեննայու Միսիթարեանք սկսան իրար հետ ընկնել, մինք միւսին չհաւանել, Հայր Եղուարդ Հիւրմիւզեանն (Տեղեմաքը եւ ուրիշ գրքեր իտայերէնից Թարգմանողը) հրապարակաւ սկսաւ ծաղրել Վիեննայու դպրոցը, վասն զի իրանց մի ահագին հարուած էին բերել, մինչեւ այն ժամանակ գրուածներու վրայ. երկու դպրոցներն էլ մի եւ նոյն ժամանակում Պոսուէտի տիեզերական պատմութեան Թարգմանութիւնները դուրս հանեցին, Վիեննայու դպրոցինը մնաց, ընթերցողք աւելի հաւան կացան նրա վրայ, քան թէ Վենետիկու դպրոցինը, այսպէսով սկսաւ գրաբառ լեզուի առաւելալուութիւնը անցկենալ Վիեննայու դպրոցին, մինչեւ Գաթրճեան վարդապետը իր Տիեզերական պատմութեամբ, վերջապէս հասկացուց ընտիր ճաշակ ունեցողներուն զբարառ լեզուի մէջ, թէ իրանք ստեղծող չեն այլ հետեւող Ռսկի դարու լեզուին. այս բանս թէեւ մերժուեցաւ Վիեննայու դպրոցին տալու, բայց ամէն գրաբառագետ, առաջինը Վենետիկցիք խոստովանեցան եւ այս գրականական

յեղափոխութիւն ընդունեցան. հայր Արսէնը, բերթողն (բոլորն էլ բերթող են Վենետիկումը Մխիթարեանք, Իտալիոս կլիմայու ազդեցութենից) հայր Աղուարդն Հիւրմիւզեանն (էլի բերթող), մեծ եռանդով սկսաւ աշխատել Վիեննայու գիտնական վարդապետներէից (սրանք էլ ամէնքն գիտնականներ են ինչպէս պատմաբան, լեզուագէտ, բնագնին, հնագէտ, գրագէտ եւ այլն գերմանացւոց նման) յափշտակելու գրաբար լեզուի մէջ առաւելակշռութիւնը, ասում են թէ տաս, քսան տարիք աշխատելուց յետոյ հայր Արսէն, իր բերականութիւնը յորինել է, եւ ձեռք է զարկել Մշակականի թարգմանութեան, որու համար իրանց արած գովեստն այն տեղ կը հասնի թէ մեր նախնիք չէին կարող այնպիսի թարգմանութիւն անել. կարճ ասենք, այս երկու վանքերու միաբանք, այս վերջին ժամանակներումս վերջին աստիճան ջանք եւ փորձ արին գրաբար լեզուն կենդանացնելու համար գրուածքներու մէջ. ի հարկէ այս մասին մեր մեծ ուշադրութեան արժանի են, բայց իրանց մէջ տարուց տարի գրաբար լեզուի մասին եղած ամենազգի փոփոխութիւնները, մարդուս վրայ մի յուսահատութիւն են բերում, Վենետիկու Մխիթարեանց գրաբար հեղինակութիւնն ու թարգմանութիւնն այն աստիճան զանազանում են իրարից, որ կարծես թէ այլեւայլ գաւառներումը գրւած լինի. ամէն մէկ հեղինակ կամ թարգմանիչ իրա համար մասնաւոր մի դպրոց կկազմէ, որու մէջ տարիներով աշխատել ու աշխատել է, Եզնիկներու եւ Եղեշներու հետեւելու կամ նմանելու, էլի չի յաջողել, Իտալական թեթեւ ոճու երփնափայլութիւնն է իրա գրաբար լեզուի ազնուութիւնն եւ գեղեցկութիւնն ասուածը, իսկ Վիեննայու Մխիթարեանք իրանց գրաբար գրուածոց մէջ աւելի միութիւն, դաշնակութիւն եւ միօրինակութիւն ունին, բայց սրանց գրաբար լեզուն էլ ըստ Վենետիկու Մխիթարեանց մի հերձուածողութիւն է, մի նորաձեւութիւն է, իրանցից զանազանուելու համար ուստի թէ մինք եւ թէ միւսը անդադար կպնդեն թէ իրանք են ճշմարիտ հետեւող եւ նմանող աշակերտ մեր նախնեաց ոսկի դարու լեզուին եւ գրականութեան:

Հազիւ ուրեմն վերջին ժամանակներէն Նորայր Բիւզանդացի իր պատուական բառագրքին մէջ՝ «Ոսկեդարեան գրաբարի» դրութեան հետեւելէն ետեւ, մասնաւորապէս իր վերջին բանասիրական Նշանաւոր գործին մէջ (Կորիւն Վ. եւ Նորին Թարգմանութիւնք, Տիփսիս 1900, էջ 16—35) «Հատընտիր ընթերցուածքի» համեմատ՝ «Փոքր ինչ փոփոխելով զկարգաւորութիւնն եւ զանուանակոչութիւնս» ամբողջովին ընդունեցաւ Վիեննացւոց «Ոսկեդարեան գրաբարի» դրութիւնը:

Յիշեմ նաեւ Ա. Սարուխանն եւ մանաւանդ Ա. Երիցեանը, որ Վենետիկացւոց գրաբարը «միջինդարեան» անուանելովը, պատճառ եղաւ որ «Ոսկեդարեան գրաբարի», խնդիրը հրապարակ ելլէ, եւ վերջապէս իր պարտուպատշաճ դիրքը գտնէ: Վասն զի այս գիւտը գրաբարի ուսման կարեւոր յառաջադիմութիւններէն մէկն էր, Մեսրոպեանց «ոսկի դարը», լեզուի տեսակիտով, վերագարձընելու գործն էր, անցեալ դարու Հայերու գրական երեւոյթներուն ամէնէն նշանաւորներէն մէկն էր:

Գ.

Գրաբարի մեծ վառարանէն, գրաբար լեզուի մեծ մշակներէն, Վենետիկի Միաբանութեան կողմանէ կրնար սպասուել՝ որ այս գիւտին առանձինն ուշադրութիւն նուիրուէր: Եւ սակայն ամէնէն աւելի այստեղ անտեսուեցաւ եւ արհամարհուեցաւ, ծաղրուեցաւ այս նոր

վարդապետութիւնը, մինչեւ օրս ալ նոյն ուղղութիւնը կը շարունակուի կղզեկէն ներս եւ կղզեկէն դուրս: Հ. Գ. Այվազովսքի՝ «Նորահնար բառերուն վրայ» (Բաղձ. 1845, էջ 267), «Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից (Անդ, էջ 361) եւ «Հին եւ նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ» (Անդ, 1846, էջ 51) գրած յօդուածներուն մէջ արհամարհական ակնարկութիւններ, ծաղրական ծայրայեղութիւններ արձակեց Վիեննացւոց գրաբարի նոր դրութեան դէմ: 1847ի ԲաղձաՎէպին մէջ (էջ 146) «Մըջիւնին դատաստանը», հրատարակուեցաւ, որ կը վերջանար սապէս.

«Աս մըջիւնին չը՞նմանիր
Ան տեսակ մատենագիր,
Որ երէկ մէկ այսօր երկուք՝
Չորս տող բան գրէ պաղուկ պաղուկ
Ու ետքը մեծ մեծ ջարդելով,
Ուրիշներու վրայ խընտալով
Խորենացին, Ոսկերերան
Իրեն աչքին բան չերեւան:»

Հ. Ա. Բագրատունի, 1846ին, ինչպէս քիչ ետքը կը տեսնենք, Վիեննացիներու «Ոսկերգարեան գրաբարի» գիւտն այնչափ անպատիւ գործ մը հռչակեց, որ այս գիւտին վրայ խօսած ժամանակ՝ գտիշներուն անունը տալ չուզեց — «անոնց պատիւը խնայելու համար»! Իր Զարգ. քերականութեան մէջ ալ (էջ 629) «կապկաց հպտանք» անուանեց «Ոսկերգարու», այն է՝

Մեսրոպայ լեզուին նմանողութիւնը. եթէ Վիեննացիներ իրեն հետ Նարեկացւոյն կամ Շարահաններու լեզուներուն ալ նմանէին, անշուշտ այս կապկութիւն պիտի չհամարուէր: Հ. Ա. Բագրատունի Վիեննացւոց այս գիւտին պատճառաւ շատ բորբոքած վիճակի մը մէջ էր, մինչեւ անգամ գոեհացաւ այնչափ՝ որ 1845ին Վիեննայի Մխիթարեանց վանքն ուղարկեց այն ծաղրական, ըսենք նաեւ սգիտական նամակն, որ անցեալները «Տառադարձութեան խնդրոյն» առթիւ լոյս տեսաւ Հանդէս Անօրեայի մէջ (1888, էջ 98): Եւ արդէն ԲաղձաՎէպ մինչեւ մեր օրերն՝ առթիւն համեմատ կ'արձակէ երբեմն նոյնպիսի ակնարկներ դէպ Աւստրիական ոստանի՝ «յանցաւորները:»

Երբ Վիեննայի դպրոցն 1840էն սկսեալ «Ոսկերգարեան գրաբար», գրքերու շարք մ'ի լոյս ընծայել սկսաւ, Հ. Ա. Բագրատունի այս ընթացքը կասեցրնել ուզեց, եւ այս նոր դրութիւնն ըստ իւր կամս՝ «բարեփոխել», փորձեց՝ «չայերէն գրաբառ լեզուի յստակութեան վրայ» յօդուած մը հրատարակելով (Բաղձ. 1846, էջ 196—204): Ասոր մէջ կ'երեւայ Վիեննացւոց դրութեան հանդէպ իր առարկութիւնները, եւ գրաբարի նկատմամբ իր խորհած դրութիւնը, զոր վերջէն Զարգ. քերականութեան մէջ ալ ըստ մասին կրկնեց: Այս յօդուածը շատ կարեւոր է՝ յուզուած խնդրոյ նկատմամբ. ասոր մէջ կ'երեւայ՝ հանդէպ Վիեննայի՝ Վենետիկի դպրոցին դրութիւնը,

որուն գործնականապէս ալ կը հետեւի Վենետիկի դպրոցը: Այս յօդուածին էական մասն յառաջ կը բերեմ հոս, եւ կը հրաւիրեմ Վենետիկի դպրոցն՝ որ հաճի յայտնել նաեւ տեսականապէս՝ թէ այս դրութիւնը կ'ընդունի՞ այսօր, կամ ինչպիսի՞ փոփոխութեամբ, եւ կամ՝ ո՞րն է իր դրութիւնն այսօր: Այնուհետեւ կարելի է մանրամասնութեան իջնալ, խնդիր յուզել այս կամ այն դրութեան բանաւոր, գիտնական եւ հիմնական ըլլալու մասին:

Խօսքը միշտ Հ. Բագրատունւոյ պիտի տամ, իմ կողմանէս փակագծի մէջ՝ խօսքերուն տրամաբանութեան ուշագրութիւն միայն պիտի հրաւիրեմ:

«... Հնուց ի վեր երբեմն երբեմն յոմանց խօսքով եւ գրով՝ կամ թէ ըսենք գործքով՝ քիչ մը նոր ե. օտար վարդապետութիւն եւ օրինակ ալ դուրս ելած կը գտնուի անձնական կարծիքով կամ կողմնասիրութեան հոգւով (?), որ չգիտցողներուն մոլորութեան պատճառ կրնան ըլլալ, եւ հայերէն լեզուին նորէն մէկ ուրիշ տեսակ մը խանգարման: Վասն այսորիկ պէտք սեպեցինք որ աս ընտրութեան վրայօք քանի մը հարկաւոր տեղեկութիւններ տանք անաչառ ոգւով, առանց անձնական կարծիքի եւ կողմնասիրութեան եւ միայն լեզուին օգտին համար: (Վիեննացւոց ըսածն՝ «անձնական կարծիք է եւ կողմնասիրութիւն, իսկ իրենը՝ ոչ!») Ասոր համար աս կարծիքները հանողներուն անունն ալ չենք տար հոս տեղս. կը խնայենք իրենց

պատիւը (!!!), վասն զի մեր միտքը եւ փոյթը հակաճառութիւն եւ վիճաբանութիւն չէ ուրիշին դէմ, որուն եւ իցէ, հապա պարզապէս ճշմարտութեան եւ օգտի սէր, եւ վնասին դէմը առնել:

Հ. Բագրատունի այստեղ յառաջ կը բերէ Վիեննական դպրոցին դրութիւնը՝ — ոչ ճշդութեամբ — եւ անոր անընդունելի ըլլալը ցուցնելու համար առարկութիւններ կ'ընէ, եւ կ'եզրակացնէ՝ թէ Վիեննացւոց «գրուածքը կարծեմ միայն գրողը կը հասկընայ, ան ալ հիմկուհիմայ. քանի մը տարիէն ետեւ վախեմ որ գրողն ալ չհասկընայ» (!): Յաջորդ պատճառաբանութիւններն ու եզրակացութիւններն ալ ասոր նման են, ինչպէս պիտի տեսնենք: Այս մասն յառաջ չեմ բերեր, վասն զի անշուշտ խնդրոյ շարունակութեան մէջ այս առարկութիւնները պիտի կրկնէ ընդգիմակաց կողմը, եւ այն ատեն առիթ կ'ունենամ պատասխանելու: Նպատակս է այժմ Հ. Բագրատունւոյ դրութիւնը ներկայացնել: Ուստի շարունակենք իր խօսքը:

«Հայերէն գրականութիւննիս թարգմանչաց ատենէն ինչուք թԲ կամ թԳ դարը աղէկ քննելու որ ըլլանք, իրեք տեսակ այլ եւ այլ մատենագրութիւն կը գտնենք: Մէյմը անոնցը որ բուն յատուկ հասարակաց ընտել հայու ոճով գրեր են: Երկրորդ անոնցը որ դաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են: Երրորդ անոնցը որ օտար լեզուի խառնուրդ մտուցեր են»:

“Առջի դասը կը գտնենք ան գրքերուն մէջ, որ ինքիրեն յայտնի է՝ թէ նախնիք բոլոր հայ ազգին համար գրեր կամ թարգմաններ են, ու բոլոր ազգն ալ ամէն տեղ, ամէն ատեն, ընդունեն ու կը բանեցընէ եղեր, ու հիմայ ալ կ'ընդունի ու կը բանեցընէ, կը հասկընայ ու համ կ'առնէ, ինչպէս է Աստուածաշունչ գիրքը, (որ յիրականին՝ ողորուած է եւրոպական, ասորական եւ յունական քերականութեամբ եւ ազդեցութեամբ) ժամագիրքը, պատարագամատոցը, մաշտոցը եւ շարականը (իբր թէ ասոնք մէկ ժամանակի գործեր ըլլային, հետեւաբար նոյն լեզուն ունենային եւ իբր թէ օրինակ Եղնիկ կամ Կորիւն Աստուածաշունչի թարգմանութեան մէջ տարբեր լեզու, եւ մասնականներու համար գրած “ընդդէմ աղանդոց” կամ “Պատմ. Արուց Մեսրոպայ,” գրքերուն մէջ տարբեր լեզու գործած ըլլան, կամ կրնային երբեք գործածել, կամ Ե—ԹԲ դարու ընթացքին մէջ սոյն եկեղեցական գրքերու հեղինակներն կարենային այս մասին բանակցիլ եւ միաբանիլ): Ասոնք ազգային գրքեր ըլլալուն՝ երկրայութիւն չկայ, եւ ահա ասոնք կ'ըլլան մեզի օրինակ բուն ազգային լեզուն եւ ոճը ճանչնալու եւ ընտրելու (— այլեւայլ ժամանակներ զանազան անձերէ գրուած կամ թարգմանուած գրքերու լեզուն ու ոճը միաձեւ միօրինակ՝ ինչպէս հնար է որ ըլլայ): Ուստի եւ մէկալ հեղինակներէն անոնք պիտի յատուկ ազգային ոճ սեպենք, որոնք որ ասոնց

նման են կամ կը մօտենան, որ ատենի մարդ ըլլայ նէ ըլլայ (այնպէս որ՝ ով որ ըսենք Շարականի պէս՝ կը գրէ, նաեւ մեր օրերը, ինչպէս ինք կամ իրեն հետեւող մը, բուն ազգային ոճ ունի՝ հաւասար իրեն յառաջ բերած Եղնիկի, Ոսկեբերանի եւն լեզուին!): Աստն զի ազգ մը իր յատուկ ոճը բոլորովին չկրնար մոռնալ ու թողուլ կամ փոխել (տասնեակ դարեր անցնելէն ետեւ ալ. այսպէս է լատիներէնի, յունարէնի, նաեւ գերմ.ի, գաղղ.ի, մէջ եւն), թէպէտ եւ ոմանք կրնան ծուիլ ու մոլորիլ. որուն օրինակը թշուառաբար չի ալ պակսիր: Աս կարգէն կամ դասէն են, օրինակ իմն, Ագաթանգեղոսը, Բիւզանդը, Կորիւնը, Եղնիկը, Եղեղէն, Սանգակունին, Փարպեցին, Խորենացին Պատմութեան մէջ շատ տեղ, Լուսաւորչին Յաճախապատումը, Ոսկեբերանին քանի մը մեկնութեանց բուն հին թարգմանութիւնները, Բարսղի վեցօրեայն, Սեբերիանոսի ճառերը, Կիւրղի երուսաղեմացոյ Կոչումն ընծայութեանը. վարիներէն՝ Շիրակացին, Արշարունին, Խոսրով, Լաստիվերտեցին (հոս ես չ. Ղազնիկեան. ահա այս “միջինդարեան” հեղինակներուն քով բազմած “պատիւ կ'ընէ” ասոնց չ. Բագրատունի, եւ կը հրաւիրէ իր հետեւողները!) Սարգիս, Իգնատիոս, Շնորհալին, Մխիթար գոշը (— իբր թէ ասոնք ամէնքը հաւասարապէս եւ միանուագ թէ Աստուածաշունչի եւ թէ Շարականի “կը նմանին կամ կը մօտենան”!): Ասոնց անխիղճ կրնանք հետեւիլ՝ թէ բառերուն, թէ ոճերուն, առանց

վախնալու որ ազգային լեզուն եւ ոճը աւրենք (— բայց այս նմանողութիւնը չըլլայ թէ վերջէն «կապկաց հպտանք» անուանես.) վասն զի ասոնք են հաւատարիմ աւանդապահ հին նախնեաց լեզուին. բաց ի քանի մը մանր մունր բաներէ, որ հմուտ վարպետը եւ վարժութիւնը կը սորվեցընէ: Եղեշէին քանի մը Պարսից բառ բանեցընելը խիղճ չըլլայ ոմանց. զի անոնք Պարսից արքունեացը եւ անոնց ազգին եւ օրէնքին մասնաւոր առմունքի բառեր ըլլալուն՝ բանեցուցած են; եւ լեզուի յստակութեան փնաս մը չեն տար ինչպէս աստուածաշնչին եւ միւս ընտիր գրոց ալ քանի մը երրայական կամ յունական բառերը, որոնց կամ ճիշդը չկար հայերէն՝ որ դնէին, կամ թէ կար ու չեն դրեր նէ՝ վրանիս պարտք մը չեն դրեր որ առանց հարկի մը մենք ալ անոնք առնենք անցնինք:»

«Երկրորդ դասը, ըսինք, գաւառական կամ ինքնահնար ոճով մը գրեր են: Եւ աս եղած կ'ըլլայ՝ կամ ան ատենի գաւառի մը յատուկ մասնաւոր բառեր եւ կերպեր բանեցընելով, որ հասարակաց ազգային լեզուին մէջ այնչափ չեն լսուիր. կամ ռամկէն վեր երեւնալու եւ զարմանալի ըլլալու համար նորութիւն փնտռելով եւ նոր հեղինակ ըլլալ ուզելով (մեղայ, մեղայ). զի հին ատենը ընտիր պարզ գրաբառը հասարակաց ամենուն լեզուն էր: Ասանկ է Խորենացին պատմութեան առջի գրքին մէջ, ճառերուն մէջ, եւ մասնաւանդ Պիտոյից գրքին մէջ՝ թէ որ անորն է նէ: Եւ կամ տաճկական եւ արաբա-

կան դպրութեան ազգին մէջ մտնելէն՝ (— տաճկական պետութեան հաստատուիլն ու արշաւանքները դէպ ի հիւսիսակողմը ԹԳ դարուն են, իսկ գրականութեան սկիզբն եղած է ԹԳ դարուն, ինչպէս ազգեր է արդեօք այստեղ յառաջ բերուած հեղինակներուն վրայ, որոնք ամէնն ալ ԹԳ դարէն շատ յառաջ են!) ասիական ճոռոմութիւն մը ու փարթամութիւն մը (չայերն եւ իրենց գրականութիւնն ասիական չեն), ոմանց փառաւոր երեւնալէն եղած կրնայ ըլլալ (— ուրիշ խելքի յարմար պատճառ չի կրնար եղած ըլլալ) ինչպէս է ընդհանրապէս Օձնեցիին ոճը, Յովհաննէսի կաթողիկոսին, Արծրունիին, Նարեկացիին, Մագիստրոսին, եւ այլն: Ասոնց հայերէն ըլլալուն երկբայութիւն չկայ. բայց ինչպէս ըսինք՝ իբրեւ անձնական ոճ կամ իբրեւ գաւառական եւ մասնաւոր ժամանակի մը ոճ սեպուելու են (իսկ Ա դասուն մէջ յիշուած՝ այլեւայլ գաւառներէ եւ դարերով իրարմէ հեռու ապրած հեղինակներուն ոճն ինչո՞ւ «անձնական ոճ կամ իբրեւ գաւառական եւ մասնաւոր ժամանակի մը ոճ սեպուելու» չեն: Խնդիր մը՝ որ այսօրւան խելքերը չեն կրնար ըմբռնել: Ընտրանք շատ բան, մասնաւանդ բառ, կրնայ առնուիլ ասոնցմէ, եւս առաւել որ բանն որ ալ ազուոր հայերէնով (ո՞վ պիտի որոշէ բառին «աղւորութիւնը») առջի դասէն չունինք. բայց ոչ երբէք առջի դասին հաւասար կամ անկէ վեր կրնան սեպուիլ՝ ոչ բառից ընտրութեան եւ ոչ ոճի կողմանէ: (Ապա ուրեմն

ասոնցմէ բառ կամ ոճ առնելու չենք. կամ, կամ):

«Երրորդ դասը, որ օտար ոճ խառներ է ըսինք նէ, երկուք է: — Մէյմը որ ասորիէ թարգմանած ըլլալով, թէպէտ բառերն ու սացուածքն ընտիր առաջի դասին պէս, բայց ասորի ծանր՝ դանդաղ եւ ճապաղ կամ ըսենք երկայնախօս ձանձրալի ոճն ու դարձուածքն առեր են. ինչպէս Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Մծմնացուոյն Զգօն գիրքը, Եփրեմի գործքերը: — Մէյ մ'ալ որ հոռմէ թարգմանած ըլլալով, կամ թէ եւ քովէ շարագրած, բայց թարգմանչին յունասիրութենէն ըսեմ, չէ նէ հայերէնի խամութենէն, յունաբանութիւն կը հոսին:

«Բայց աս յունաբան հեղինակներն ալ երեք տեսակ են: — Մէյմը որ անանկ թաթխած ու բոլորովին ծթուած յունաբանութիւն ունին, որ հայու ականջ մը բնաւ ամենեւին բան չհասկընար. ինչպէս Դաւթի անյաղթին թարգմանութիւնները, որ նիւթական թարգմանութեամբ բառերու ալ, ոճի ալ, եւ լեզուի մասնաւոր անսովոր կերպերով ալ՝ բոլորովին հոռոմ է: — Երկրորդ՝ որ իրաւ շատ յունաբան են, բայց հայերէն աղէկ գիտցողը աշխատանք կըրնայ քիչ մը բան հասկընալ. ինչպէս նոյն Դաւթի Սահմանաց գիրքը, Փիլոնի շատ տեղերը, Պղատոնի քանի մը գործերը: — Երրորդը որ շատ աւելի մօտ է ազգային ոճին եւ հասկանալի հայու ականջի, ինչպէս Եւսեբիոսի քրոնիկոնը

(Խեղճ եղնկեան թարգմանութիւն, որ այստեղերը կ'իջեցուիս!) Աղեքսանդրի պատմութիւնը: Նիւսացին, Նազիանդացին, թէպէտ եւ ասոնք ալ շատ հեռու են առջի դասին յստակութենէն: Շատին կարծիքին նայելով՝ Խորենացիին Պիտոյից գիրքն ալ աս կարգս է:

«Ասոնք յունաբան որ կ'ըսուին նէ, անանկ չէ թէ միայն ասոնց մէջ կը գտնուին հելլենական ոճեր. հապա առջի եւ մանաւանդ երկրորդ դասին մէջ ալ կան գրեթէ ամէն ան ոճերը, բայց քիչ՝ ցանցառ, ասդին անդին ցանած, եւ խոհեմութեամբ առանց մութ ձգելու բանը՝ իրենց բոլոր հայերէն պարզութեանը հեռ ան ալ քալեցուցած են (ըսել է որ «հելլենական ոճ» ըսուածներն, քրեթէ «մէն» ալ, առջի դասուն հեղինակներուն քով ալ կան, Եզնիկէն մինչեւ Շնորհալի եւ Շարականները! միայն թէ առջի դասու հեղինակներն աւելի խոհեմ են «գրեթէ ամէն հելլենական ոճերը» գործածելու մէջ, իսկ ասոնք անխոհեմ: Արգարեւ լեզուագիտական տրամաբանութիւն): Շատը ընտանի ու սովորական ալ են եղեր լեզուններնուս, մինչեւ գրեթէ կարելի ալ չէ այսուհետեւ իբրեւ միայն յատուկ յունական կտրել նետել: Իսկ ասոնց՝ մանաւանդ առջի եւ երկրորդ կարգիներուն յունաբանութիւնը խոհած եւ շարունակ չարն եւ բարին մէյտեղ թնձուկ ու չքակուելու կծիկ մը եղած է: Թող որ աս երկու կարգը յունական բառերը նիւթապէս թարգմանելով ալ կը դնեն, որ եւս առաւել անիմանալի կ'ընէ բանը հայու ական-

ըին, եւ առջի դասին մէջ չկայ ամենեւին ատ բանդ, եւ ոչ ալ ասորիէ թարգմանութեանց մէջ (եւ սակայն Հ. Բագրատունւոյ եւ Հետեւողաց գրքերուն մէջ մեծ ընդունելութիւն եղած է այս բառերուն):

“Աս տեսակ ասորախօս եւ յունաբան հեղինակները, մանաւանդ առջի եւ երկրորդ տեսակ յունաբանները ամենեւին զգուշալի են հայերէն ոճի յատկութիւն փնտռողին. երրորդ տեսակն ալ՝ զգուշութեամբ կարգալի եւ հետեւելի: Ասանկներէն աղուոր հայերէն բառեր (ձեր “աղուոր” համարածն ես տգեղ համարելու ըլլամ՝ ի՞նչ ընելու ենք.) կամ մէկ մասնաւոր աղէկ զրուցուածք (նոյնպէս!) մ’որ գտնուի նէ՛ առջի եւ երկրորդ դասին մասն, անոնք միայն կրնայ անուիլ, եւ ոչ թէ բոլոր բոլորովին ոճին ու ամէն դարձուածքին հետեւիլ:

“Աս յունաբան հեղինակներուն հոռմէ նիւթապէս թարգմանած բառերուն վրայ՝ խոհեմութիւն եւ իրաւունք սիրող անձինք իրեք բան ալ գիտնալու են: Ձի թէպէտ եւ ամէնքս ալ ազգովին չենք այնչափ սիրեր աս հոռմըցած հեղինակները, բայց չափէ դուրս եւ արդարութեան դէմ բան ալ ըսելու չէ:”

Այստեղ Հ. Բագրատունի՝ հակառակ “ամենեւին զգուշալի, ըսելուն” Հ. Մ. Գարաբաշեանի յոռաջ բերած (Նկարագիր ուսմանց էջ 33—36) “հոռմըցած հեղինակներուն,, յունէ նիւթապէս թարգմանուած անիմաստ բառերը կը պաշտպանէ, թէ ասոնք 1. միշտ անի-

մանալի բառեր չեն շիներ, 2. յաջորդ հեղինակները միշտ այս բառերը չեն գործածեր, եւ 3. այս բառերն հին հայ ամէն բառերուն անհետացման պատճառ եղած չեն: Եւ կը վերջացընէ իւր գրութիւնն այսպէս.

“Ահա ատ է մեր ընտրութիւնը եւ մեր բաժանմունքը: Հիմայ թող այլք տեսնեն թէ ո՞ր կերպ ընտրութիւնը եւ բաժանմունքը շիտակն է՝ ուղիղ դատմունքով, եւ ազգին մտքին յարմար, եւ նախնեաց հետեւելուն օրէնքը եւ ուղիղ ճամբան ցուցնող: Եւ հակառակ կարծիք կամ մոլորութիւն (!) ունեցողներն ալ, գէթ ի շնորհս լեզուին եւ իրենց պատուոյն (վահ վահ) ետ կենան գոնէ ուրիշը գլխէ հանելէն, մանաւանդ թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքէն: Ձի չենք կարծեր որ ասանկ յայտնի բանի մէջ մէկը գլխէ ելլէ:”

Եւ կը վերջացընէ յօդուածն այս խօսքերով, որ պէտք են Հ. Ղազիկեանի երկու ականջներուն մէջ հնչել:

“Մէկը կրնայ ըսել մեղն իրաւամբք թէ ո՞ր են ատ բաներուդ մէկիկ մէկիկ փաստերն ու ցուցմունքները. առանց փաստի եւ ցուցմունքի բան գրելը դիւրին չըլլար նէ, ճշմարտութիւնն ալ այսչափ սուղ եւ դժուարագիւտ չէր ըլլար, եւ ոչ աղէկ մատենագիրները: — Իրաւ է. բայց մենք ալ հաւասար եւ աւելի իրաւամբք պատասխան կուտանք՝ որ ոչ եթէ չունինք, հապա երկան կ’ըլլար, եւ աս տեղը յատուկ գիւրքը չէ. հիմկու հիմայ այսչափն ալ շատ է հասկըցողին:

ալ եւրոպացի մասնագէտ գրողներ, Բագրատունւոյ մակդիրներուն արժանի ըլլայ: Է. Բագրատունի կ'երեւայ թէ լեզուագիտութեան մէջ առաջին secessioniste (art nouveauի սիրահար) էր, անսաստող ամէն գիտնական եւ դասական օրէնքներու:

Այս վերջաբանին շարունակութեան մէջ կ'ըսէ, թէ չկայ մէկը որ կարենայ Եզնիկի կամ Եղիշէի եւ կամ Աստուածաշունչի ոճոյն հաւասարիլ (ի՞նչ կ'ըսէ արդեօք Է. Ղաղիկեան) եւ հետեւեալ կերպով կը դասաւորէ մեր նախնի հեղինակները, քիչ մը փոխելով իր առաջին դասաւորութիւնը: Միտ դնել կու տամ, որ Է. Բագրատունի ինչպէս վերը, նոյնպէս այստեղ մերթ «լեզու հայկական», կ'ըսէ, մերթ «մնիկ ասացուած», մերթ «ոճ», խառնիխուռն, իբր թէ ամէն ալ միեւնոյն բանն ըլլար:

1. Ոսկի դար, Ե—Է դար (ուրիշ անգամ խրատ տուած էր Ղիննացւոց՝ որ հեղինակները ժամանակի կարգաւ բաժնելու չեն): «Աստուածաշունչ, Ագաթանգեղոս, Յաճախապատում, Բիւզանդ, Եզնիկ, Եղիշէ, Կորիւն, Խորենացի

Տեցին գանձ, որոնք իբր թէ դասական ըլլային. եւ սակայն հեղինակը իջաթուրութիւնով ցուցուց որ դասական հեղինակներէն առած է նոյները. այսպէս՝ collocare in matrimonio (տալ յամուսնութիւն, Կիկերոնի մէջ), transfere culpam in alqm. (զանցանս զայլով շփել. Կիկ.), lectio (մատենագէտ, մատենայած լինել), agitur de aliqua re (բանք են զիրաց ինչ, կամ՝ անկան ճառք վասն իրաց ինչ), vestem mutare ոչ միայն «ի սուգ մտանել», կը նշանակէ դասական լեզուին մէջ, այլ նաեւ պարզապէս «փոխել զպատմութեան կամ զհանդերձ», եւն եւն:

մանաւանդ յերրորդ գիրսն, Մանդակունին, Փարպեցի, Ոսկեբերան, Բարսեղ, Սեբեթիանոս, Կիւրեղ Եղմ.ի, Եւսեբիոս (քիչ մը վար «խորթերուն», մէջ ալ կը դնէ), Եփրեմ, եւ մանաւանդ ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց, Շարական, (վերջին երեքն ալ է դարէ շատ ետքերը գրուած կամ թարգմանուած են):

2. Արծաթի դար, Է—ԺԲ դար: Աննիա Շիրակացի, Գր. Արշարունի, Ղեւոնդ երէց, Խոսրով Անձեւացի, Լաստիվերտեցի, Իգնատիոս, Սարգիս, Ներս. Շնորհալի, Մխիթար Գոշ:

3. «Եղբրական եւ գաւառացի կամ ինքնահնար իմն ոճով շարագրեալք... վասն որոյ եւ զգուշալիք», Պիտոյից գիրք, Օձնեցի, Զաքարիա Կթղկս. Յովհ. Կթղկս. Արծրունի, Նարեկացի, Սարկաւագ Ա., Դաւիթ Անյաղթ, Մատթ. Ուռհայեցի, Լամբրոնացի, եւն:

4. Յունաբանք եւ Ասորաբանք (խորթք), Դաւիթ Անյաղթ, Պղատոն, Փիլոն, Եւսեբեայ Քրոնիկոն (վայ, ոսկիդ անգոսնեալ!) եւ Պատմ. Աղեքսանդրի. վերջին երկուքը՝ «գիւրընտել հայացի ականջաց», Զգօն, Եւսեբեայ եկեղ. պատմ. Եփրեմ:

5. Պղնձի դար, ԺԳ դար: Այսու հանդերձ՝ այս դարու հեղինակները կամ մանաւանդ ասոնցմէ մէկ քանին կարելի է, կ'ըսէ, հայերէն լեզուի նախահայրերէն համարուիլ!

Ասկէ ետքիները կը համարի երկաթի, խեցի, եւ վատթարագոյն դարեր:

Ահաւասիկ Հ. Բագրատունւոյ կամ “վե-
նետիկեան գրաբարի” վերջին դրութիւնը. ան-
ստոյգ, անորոշ, զուրկ պատմական կամ լեզուա-
գիտական հիմէ: Այս հիման վրայ կեցած են
գործնականապէս ինքն ալ, իրեններն ալ: Հիմ
մը՝ որ թեթեւ քննութեամբ մը կրնայ ինքն իր
վրայ փշփշել:

Եւ որովհետեւ գրքերու յառաջաբանները
գրքին տպագրութենէն ետքը կը գրուին, ամե-
նէն ետքը Հ. Բագրատունի ինքնին կը տեսնէ իր
դրութեան լարիւրիթեան բաւղակաձեւ մա-
նուածապատները, չի կրնար ուրանալ Վիեննա-
ցոց գիւտին բանաւոր ըլլալը, կը խոստովանի
զայն, կը տեսնէ՝ թէ ինքը հին եւ հնագոյն
հայերէնն անագանագոյն հայերէնէն զանազա-
նելու կարողութիւն չունի, կ'որոշէ սակայն վերջա-
պէս ինչ որ ալ արժէ՝ մերժել նոր դրութիւնը: Եւ
պէտք է ըսեմ՝ որ տրամաբանական խառնակու-
թեանց մէջ կնճռուած կը մնայ վերջնականա-
պէս. ուրիշ կերպ չեմ կրնար բացատրել. Չարգ-
քերականութեան Յառաջաբանին հետեւեալ
վերջին խօսքերը. (կը թարգմանեմ աշխար-
հաբար:): “Եւ որովհետեւ քերականն իր սահ-
մանին մէջ մնալով՝ կը պարտաւորի միայն ուղիղը
սորվեցընել, այն է՝ ինչ որ լեզուին հարազատ
հայրերն ընդունած են, մենք ալ միայն ասոր միտ
գրինք, եւ չփնտուեցինք լաւն ու լաւագոյնը, հինն
ու հնագոյնը, բնիկ հարազատ հայկականը եւ
եկամուտն՝ որ լեզուիս հայրերուն գրականու-
թեան այլեւայլ դարերուն մէջ ցծի գար ըն-

տանեցած ըլլայ, բայց միայն երբ հարկն այնպէս
բերէր: Ասան զի այս բանը ոչ միայն քերական-
նին պարտքէն եւ նպատակէն վեր համարեցանք,
այլ եւ մեր կարողութիւնն ու ջանքն ալ վեր. եւ ա-
մէն մարդու համար ալ ասիկայ դժուարին, տա-
ժանելի եւ շատ վտանգաւոր գործ է. իսկ օգուտը՝
խնդրական, կամ ոչինչ կամ շատ քիչ բան.
մանաւանդ թէ վնասակար ալ է, մեր լեզուին
ճոխութիւնն աղքատացընել եւ պերճութիւն-
ներն ստորնացընել է, եւ ճարտարներու ազատ
եւ առատաբուղիս ձեռքը կապել կապկպել է:” (!)¹

Հ. Բագրատունի Դաւիթ Անյաղթին ըն-
կերակից ըլլալու էր:

Ահաւասիկ գրաբար լեզուի դրութեան
մասին Հ. Բագրատունւոյ “Կնճռու” իր խօսքե-
րովը, առանց փոփոխութեան, առանց յաւելման:

Հարկ է այսուհետեւ սոյն ուղղութիւնը
նաեւ գործնականօրէն ցուցընել. ցուցընել իր գրա-

1 “Բայց քանզի ի սահմանի իւրում կալով՝ քերա-
կանին պարտք միայն են զուղիղն եւ զանսխալն ուսուցանել,
որ ինչ միանգամ ընկալեալն է առ հարազատ հարս լեզուին,
այնմ եւեթ միտ եղաք եւ մեր. եւ ոչ եղաք ի խնդիր
լաւին եւ լաւագունին, հնոյն եւ հնագունին, բնիկ հարա-
զատ հայկականին եւ եկամուտ ընտանեցելոյն ի զանազան
դարս գրականութեան հարց լեզուիս մինչեւ ցերկոտասան,
բայց եթէ ուր հարկն ինչ բերէր: Չի զայն ոչ միայն ի
վեր քան զպարտս եւ զնպատակ քերականին համարեցաք,
այլ եւ քան զկար մեր եւ զջան. եւ ում եւ իցէ՝ գործ
դժուարին եւ տաժանելի եւ բազմավտանգ. եւ օգուտն՝ ընդ
խնդրով, կամ ոչինչ եւ կամ կարի սակաւ ինչ. նա՛մ մա-
նաւանդ եւ վնասակար իսկ, աղքատացուցանել զճոխու-
թիւնս եւ գձձէլ զպերճութիւնս բարբառոյս եւ կապել
կծկել զազատ եւ զառատ ձեռս ճարտարաց:”

բար գրութիւններէն՝ թէ ո՞ր հեղինակին «ոճին», կամ «լեզուին», հետեւած է կամ բառերը գործածած, եւ թէ արդեօք նոյն իսկ իր գրութեան համեմատ վարուած է ի գործնականին: Է. Բագրատունի գործնականի մէջ ալ անսաստած է ամէն օրէնքներու եւ գրութիւններու, եւ նոյն իսկ իր սեպհական գրութեան: Չայս ապացուցանել աւելորդ աշխատութիւն է, եւ չեմ կարծեր որ ասոր հակառակող մը գտնուի: Յայտնի իրերը ցուցնել ժամավաճառութիւն է: Ահա իր հրատարակութիւնները: Եւ սակայն ի հարկին կը վերագառնանք ասոր:

Այստեղ վերջին ճաշակ մը միայն տալու համար, եւ Է. Բագրատունեոյ Բարգամանութեան ներքիններու գրգելու նպատակով՝ յառաջ կը բերեմ Արիւստի մէկ ճառին թարգմանութեան սկիզբը. որուն նաեւ ոսկեգարեան գրաբարով թարգմանութիւնը կայ Է. Մ. Գարագաշեանի գրչէն. երկուքն ալ իրարմէ անկախ թարգմանութիւններ են: Է. Մ. Գարագաշեան իր գրական գործունէութեան երբեք տարին հրատարակած է թարգմանութիւնս, իսկ Է. Բագրատունի յիսունութիւնքերորդ տարին: Թարգմ. Գարագաշեանի՝ Արուեստ ճարտարախօսութեան, Վիեննա 1844, էջ 283: Թարգմանութիւն Բագրատունեոյ՝ ճաշակ հեղին եւ լատին ճարտարախօսութեան, Վենետիկ, 1863 էջ 271: Անոր համար այս կտորն ընտրեցի՝ որ տեսնուի Է. Բագրատունեոյ քանի մը տասնեակ տարիներէ վեր վարժած գրչին տկարութիւնը

մինչդեռ այս հրատարակութիւնը Է. Ղազիկեան «Հնաշխարհիկ լեզու» կ'անուանէ, եւ կը պահանջէ (Բագմ. 1903 էջ 123) որ Ա. Երիցեան «քունին, երազին մէջ հանդիպած ըլլար ասանկ լեզուի», եւ «բաղդատած ըլլար այդ հրաշունչ տողերը անոնց բնագրին հետ, ու զմայլած ըլլար ժամերով այն արուեստին, այն ճարտարութեանը, այն բառերուն վրայ:»

Ահաւասիկ այս բաղդատութեան արդիւնքը:

Այս կտորս է՝ Արիւստի ճառ վասն Գէիտարայ (Deiotarus, զոր Է. Բագրատունի կը տառագարձէ՝ Գիտարայ): Փակագծի մէջ գրուածներն ամէն տեղ իմ յաւելուածներս են:

Բնագիր:

Cum, in omnibus causis gravioribus, Cai Caesar, initio dicendi commoveri soleam vehementius quam videtur vel usus vel aetas mea postulare; tum in hac causa ita me multa perturbant, ut, quantum mea fides studii mihi afferat ad salutem regis Deiotari defendendam, tantum facultatis timor detrahat.

Թարգմ. Գարագաշեանի:

Չոր օրինակ յամենայն մեծամեծ ինչ դատաստանս, Կ. Կայսր, անդէն իսկ ի սկզբան բանից սովոր եմ (տպուած՝ «իմ»), յուզել սաստկագոյնս քան որչափ (զանց առնուած՝ videtur «թուկցի եթէ»), որ կրնայ դիտմամբ

եղած ըլլալ, վասն զի բային ստորագասականը նոյն իմաստը կը բովանդակէ,) պէտքն եւ հասակ տիրոցս պահանջիցեն, նոյնպէս եւ ի դատաստանի աստ յայսմիկ բազում ինչ է, որ այնպէս խռովեցուցանէ զիս, զի որչափ փոյթ ինձ հաւատարմութիւն յաւելուցու առ պաշտպան լինելոյ կենաց Գէրիտարայ նոյնչափ ահ եւ երկիւղ (զանց առնուած՝ facultatis «բաւականութեան») արգելու զիս:

Թարգմանութիւն Բագրատունւոյ:

Միշտ իսկ յամենայն ատեանս (զանց առնուած՝ *gravioribus* «ծանրագոյն», մեծամեծս), Կ. Կեսար, ի սկզբան խօսիցս սովոր եմ խռովել սաստիկ, առաւել քան զոր ի դէպ թուիցի վարժութեանս եւ հասակիս, այլ մանաւանդ այնպէս ամբոխէ զիս բազում ինչ յայս դատ, զի որչափ վստահութիւն իմ բերէ յիս փոյթ եւ ջան առ ի պաշտպան կալ փրկութեան Գիտարայ, նոյնչափ խէթ կասկածի անբաւականութեան անձինս ի դերեւ հանէ:

Դիտողութիւնը Բագրատունւոյ Թարգմանութեան վրայ:

«Միշտ իսկ... այլ մանաւանդ» . *cum* կամ *quum*... *tum* սովորական ձեւը կը նշանակէ «զոր օրինակ... նոյնպէս», եթէ.. եթէ, որպէս... նոյնպէս: — «Յամենայն ատեանս», լատ. *causa* բառն երբեք «ատեան» չի նշանակեր.

իսկ հոս՝ «դատաստան»: — «խռովել», *commoveo*. Ճշգրտոյն է Գարագ. ի «յուզել» («Յուզին ի մեզ կարիք», Ոսկ. Մատթ. Ա, էջ 139): — «Սաստիկ, լատ. *vehementer*, այլ բաղդատական՝ «սաստկագոյն», — «վարժութեան», լատ. *usus* բառը դասական լեզուին մէջ «վարժութիւն», չի նշանակեր, այլ «պէտք», նաեւ գործածութիւն, կիրարկութիւն: Իսկ «վարժութիւն», բառն ոսկեդարեան չէ, այլ նարեկացոյ, որ ըստ Բագրատունւոյ (վերն)՝ «զգուշալի», է, քանի որ «աղուոր հայերէնով առջի դասէն ունինք», վարժ եւ կիրթ (լինել): — «Յայս դատ», իբրեւ ներգոյական հօլով պէտք էր ըլլալ «յայս՝ դատ», սակայն «դատ», արմատն ոսկեդարու լեզուին մէջ հազիւ քանի մ'անգամ իբր գոյական առանձին գործածուած է. միշտ բայով կը գործածուէր «գնել դատ (եղն. 248, Ոսկ. Մատթ. Ա, 284, 7, Գ. 84 եւն) «դատ առնել» (Յուդ. Է, 13, Ոսկ. Պաւլ. Ա, 128, 411, Ղուկ. ԺԸ. 3, 5 եւն) «ի դատ մտանել» (Ոսկ. Ես. էջ 195, 216, Սոփերք Ի, 108 եւն) «դատ վարել», Ոսկ. Մատ. 620, Մակ. եւն), «դատ տալ, եւն. — «Պաշտպան կալ», ոսկեդարը կ'ըսէ միշտ «պաշտպան լինել», (Ոսկ. Մատթ. 75, Յուդ. Ը, 14, Մակ. Գ, Ժգ. 34, Ոսկ. Պաւլ. Ա, 193 եւն): — «Անբաւականութիւն», չէ ոսկեդարեան. «խէթ կասկածի», «ունել խէթ զուժէ», «կասկած յուժէ», կ'ըլլար ոսկեդարեան գրաբար: — «Ի դերեւ հանէ», ճիշդն է «արգելու», Կիկերոն կ'ըսէ՝ Որ-

չափ վտահաճութիւնը (Գարագաշեանի «հաւատարմութիւնը», բուն սկեդարեան է) փոթ կը ներշնչէ ...նոյնչափ անկարողութեան վախն ետ կը կեցընէ:

Բնագիր:

Primum, dico pro capite fortunisque: quod ipsum etsi non iniquum est, in tuo duntaxat periculo; tamen est ita inusitatum, capitis reum esse, ut ante hoc tempus non est auditum.

Թարգմ. Գարագաշեանի:

Նախ ասեմ վասն գլխոյ եւ ընչեց. զի թէպէտ եւ չէ անիրաւութիւն, ի քում տագնապի միայն, առն գլխովք պարտաւոր լինել, սակայն նոր իմն է, եւ չէ իսկ սովորութիւն, եւ ոչ յակնջալուր եկեալ յառաջ քան զայս ժամանակ:

Թարգմ. Բագրատունւոյ:

Նախ պաշտպան լինիմ գլխոյ եւ բախտի առն, որ թէպէտ եւ ինքնին չէ ինչ անիրաւ ի քում եւեթ վտանգին, բայց այնպէս անսովոր ինչ է առն գլխապարտ լինել, զի յառաջ քան զայս (զանց առնուած՝ tempus «ժամանակ») անլուր իմն է:

Դիտողութիւնը Բագր. Թարգմ. վրայ:

Պաշտպան լինիմ, չկայ բնագրին մէջ այլ «ասեմ», խօսիմ: «Բախտի», լատ. fortuna դասական լեզուին մէջ աւելի յոգն. ձեւով,

ինչպէս հոս, «ինչք», կը նշանակէ, եւ «գլխոյ», հետ յիշուելէն ալ յայտնի է. իսկ «բախտ», Սկեդարու մէջ «ինչք», չի նշանակեր: — «Անլուր», «չսուած», իմաստով Սկեդարեան չէ:

Բնագիր:

Deinde, eum, quem ornare antea cuncto cum senatu solebam, pro perpetuis ejus in nostram rempublicam meritis, nunc, contra atrocissimum crimen, cogor defendere.

Թարգմ. Գարագաշեանի:

Երկրորդ անգամ զոր յառաջագոյն հասնողերձ համօրէն ծերակուտիւ գովել սովոր էի, վասն նորին մշտնջենաւոր արժանեացն ի մեր քաղաքս (respublica չի նշանակեր «քաղաք», այլ հռոմէական «ընկերհաշտութիւն», հասարակապետութիւն) այժմ ստիպիմ յերեսաց դժնդակ իմն չարեաց նմա պաշտպանել:

Թարգմ. Բագրատունւոյ:

Երկրորդ, զայն՝ զոր յառաջն համօրէն աւագանւով հանդերձ սովոր էի գովաբանել վասն անհատ երախտեացն առ պետութիւնս մեր, այժմ ստիպիմ ջատագով նմին կալ ի դժնդակ յանցանաց:

Դիտողութիւնը Բագր. Թարգմ. վրայ:

«Աւագանւով», լատ. senatus յատկապէս «ծերակոյտ», հռոմէական է: — «Գովաբանել»,

բառը կը գործածուի, որ Ե—ԺԳ դարու հեղինակներու քով ալ չկայ, այլ լատինամոլներու դարուն յատուկ է, որոնք «նորաստեղծ խուժադուժ բայիւք եւ բառիւք», «խոր պղծութիւն, ներմուծին հայերէնի մէջ (Ջարգ. քեր. էջ 632): — «Անհատ», «մշտնջենաւոր», իմաստով ոսկեդարեան չէ:

Ահաւասիկ ոսկեդարեան լեզուի խնդրոյն համառօտ պատմութիւնը ներկայացուցինք, խղճելով ասոր կցուած երկրորդական եւ օտար խնդիրները: Ահա մէկ կողմը Վիեննացւոց «Ոսկեդարեան գրաբարի», դրութիւնը, եւ միւս կողմը Բագրատունեան դրութիւնը տեսականապէս եւ գործնականապէս: Այս երկու դրութիւններուն մանր քննութեան չձեռնարկուած՝ աւելորդ վէճերէ խորշելու համար՝ կը բաղձայինք իմանալ թէ Վենետիկեան դպրոցն է, Բագրատունւոց դրութեան ու կարծեաց համամիտ է արդեօք: Հասարակութիւնն՝ որ ոսկեդարեան կամ ոչ-ոսկեդարեան հայ գրաբար լեզուին խնդրովը սաստիկ հետաքրքրուած է, անհամբերութեամբ կը սպասէ սոյն կարեւոր խնդրոյն պարզուելուն եւ լուծման:

Կ. Պոլիս, 16/29 Ապր. 1903:

«Ազգային գրադարան»

NL0236951

6071